

Analiza "miękkich" zasobów kulturowych i historycznych

Analiza dotycząca obszaru LGD została wykonana przez:

INNOVA
CONSULTING

INNOVA CONSULTING

Paweł Szameta

ul. Żółkiewskiego 31, 87-100 Toruń

Tel. (56) 65 102 11/12, (56) 475-45-50/51, Tel./fax. (56) 622-00-95

e-mail: innova@innova.net.pl

www.innova.net.pl

Autorzy:

mgr Paweł Szarek

mgr Aneta Dziarkowska

Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich

Europa inwestująca w obszary wiejskie

Operacja, mająca na celu wykonanie badań dotyczących obszaru objętego LSR

Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki

współfinansowana jest ze środków Unii Europejskiej w ramach Osi 4 LEADER

SPIS TREŚCI

Wstęp	4
1. Analiza obszaru wchodzącego w skład Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki	5
1.1. Charakterystyka gmin wchodzących w skład Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki	9
1.2. Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki	13
1.3. Uwarunkowania społeczno-gospodarcze.....	16
1.4. Uwarunkowania infrastrukturalne i przyrodnicze	21
1.5. Uwarunkowania historyczne	25
2. Definicja, znaczenie i ochrona zasobów kulturowych i historycznych.....	27
3. Identyfikacja i charakterystyka „miękkich” zasobów kulturowych gmin tworzących Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki	32
3.1. Twórczość ludowa	32
3.1.1. Rzeźba	32
3.1.2. Zdobnictwo	45
3.2. Rękodzieło ludowe.....	59
3.2.1. Hafciarstwo.....	60
3.2.2. Koronkarstwo.....	65
3.2.3. Kowalstwo.....	67
3.2.4. Garncarstwo	70
3.2.5. Plecionkarstwo	76
3.3. Tradycyjne pożywienie	80
3.3.1. Pochodzenie produktów spożywczych	81
3.3.2. Przygotowanie i konserwacja produktów spożywczych.....	84
3.3.3. Pożywienie codzienne, świąteczne i głodowe	88
3.4. Strój ludowy	93
3.4.1. Odzież codzienna i robocza	95
3.4.2. Strój świąteczny	95
3.4.3. Stroje ślubne oraz ich zdobnictwo.....	106
3.5. Folklor taneczny	108
3.5.1. Taniec i inne obrzędy wyrażające radość	108
3.5.2. Muzyka i zwyczaje taneczne na Kujawach	109

4. Problemy kultywacji tradycji kujawskich w opinii współczesnych artystów (na bazie wyników wywiadu grupowego)	113
BIBLIOGRAFIA	125

Wstęp

Analiza „miękkich” zasobów historyczno-kulturowych obszaru Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki obejmuje gminy:

1. **Boniewo**
2. **Brześć Kujawski**
3. **Choceń**
4. **Chodecz**
5. **Fabianki**
6. **Izbica Kujawska**
7. **Lubanie**
8. **Lubień Kujawski**
9. **Lubraniec**
10. **Włocławek**

Zadanie ma na celu zebranie informacji na temat zasobów dziedzictwa niematerialnego obszaru Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki i jego utrwalenie w celu uchronienia przed zapomnieniem.

Zebrane zostaną informacje m.in. nt. muzyki, kultury, sztuki, ludowych strojów, tańca, zwyczajów, świąt, kulinariów, a także legend, mitów i podań. Informacje zostaną zebrane na podstawie wszystkich dostępnych źródeł, archiwalnych, wywiadów środowiskowych i innych opracowań.

Uzyskane podczas analizy dane zostaną wykorzystane do promowania regionu oraz rozwoju jego funkcji turystycznej. Zebrane w ten sposób zasoby zostaną również użyte w innych działaniach zawartych w Lokalnej Strategii Rozwoju tego terenu.

1. Analiza obszaru wchodzącego w skład Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki

Kujawy, obok Ziemi Chełmińskiej i Ziemi Dobrzyńskiej, są regionem, który w całości wchodzi w skład województwa kujawsko-pomorskiego. Region ten, najbliższy kulturowo Wielkopolsce, położony jest w południowej i południowo-wschodniej części województwa i zamieszkiwany przez etniczną ludność Kujawiaków. Granicę północną wyznacza Wisła, zachodnią linią południkową będącą przedłużeniem Jeziora Pakoskiego, południowy i wschodni zasięg umownie wyznacza granica województwa (por. poniższy rys.).

Rysunek 1. Subregion Kujaw

Źródło: J. Kurant, *Folklor taneczny Kujaw. Taniec ludowy*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2006, s. 11.

Kujawy zajmują więc następujące powiaty: włocławski, radziejowski, aleksandrowski, inowrocławski, wschodnią część mogileńskiego oraz południowe części toruńskiego (w tym południową część Torunia) i bydgoskiego (historyczne granice Kujaw, uznawane jeszcze do końca XIX wieku, sięgały ongiś aż po Koronowo – miasto zaliczane obecnie do Krajny. Etnograficzne granice obecne określono na podstawie zasięgu gwary kujawskiej, występowania stroju kujawskiego i samookreślenia ludności.

Według podziału fizyczno-geograficznego obszar ten składa się z jednostek: Pojezierze Kujawskie, Równina Inowrocławska, południowa część Kotliny Toruńskiej, zachodnia część Kotliny Płockiej i wschodni skrawek Pojezierza Gnieźnieńskiego.

Kujawy należą do obszarów, na których stwierdzono najstarsze w Polsce ślady osadnictwa, co wyrażone jest w postaci licznych stanowisk archeologicznych, sięgających neolitu i okresu kultury łużyckiej. Również Kujawy, wraz z Wielkopolską i Pałukami, w X wieku stanowiły pierwszy ośrodek państwowości polskiej i odgrywały przodującą rolę polityczną, gospodarczą i kulturalną. To żyzne gleby i obfite źródła solne Kujaw sprzyjały wczesnemu rozwojowi osadnictwa i powstawaniu licznych grodów – ośrodków wojskowo-administracyjnych i gospodarczych, miejsc wymiany handlowej.

Na ziemiach tych powstały także pierwsze kościoły i klasztory (Mogilno, Kruszwica, Strzelno), będące wówczas ogniskami życia kulturalnego, a zachowane do dziś są jednymi z najstarszych zabytków architektury romańskiej w Polsce.

W Polsce przedrozbiorowej Kujawy dzieliły się na województwa: inowrocławskie i brzesko-kujawskie, które miały wspólny sejmik w Radziejowie. W województwie kujawsko-pomorskim najstarsze – romańskie zabytki architektury (z XI i XII wieku) występują właśnie na Kujawach. Również pod względem zachowanych i do dziś pielęgnowanych zwyczajów ludowych i obrzędowości (strój, gwara, folklor, obrzędy rodzinne i doroczne) najbardziej reprezentatywnym regionem są Kujawy.

Elementy te, stanowiące tzw. „miękkie” (niematerialne) zasoby historyczno-kulturowe Kujaw, są przedmiotem niniejszej analizy. Będą to przede wszystkim:

1. rzeźba i zdobnictwo,
2. rękodzieło ludowe,
3. tradycyjne pożywienie,
4. strój ludowy,
5. folklor taneczny.

Pojęcie „miękkich” zasobów kulturowo-historycznych jest terminem bardzo pojemnym. Szczególnie na Kujawach, gdzie, w zmieniającym się krajobrazie społecznym i

kulturowym wsi i miast zachodziły różne procesy polityczne i dziejowe. Szczególne przeobrażenia miały miejsce po II wojnie światowej oraz po przemianach politycznych lat 90. XX wieku.

Należy dodać, iż obecnie badaniami nad etnografią Kujaw i upowszechnianiem sztuki i tradycji kujawskiej zajmują się: Muzeum Etnograficzne w Toruniu, Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku oraz Muzeum im. J. Kasprówicza w Inowrocławiu.

Uwadze czytelnika nie może umknąć również **wiele współczesnych przejawów** kultywowania i rozwoju tzw. „miękkich” zasobów historyczno-kulturowych regionu Kujaw, w tym terenu objętego działaniem Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki.

Doskonałym przykładem jest **gmina Chocień**, w której organizowane są choćby takie wydarzenia, jak **złot motocykli** czy **sołtysiada**.

Sołtysiada ma na celu integrowanie społeczności gminy Chocień oraz kultywowanie tradycji regionalnych i lokalnych poprzez dobrą zabawę. W 2009 roku sołtysiada odbyła się 11 lipca w malowniczo położonym nad rzeką Lubieńką, obiekcie sportowo-rekreacyjnym „Strażak” w Nakonowie Starym. Gościło na niej 6 reprezentacji sołeckich z gminy Chocień (por. poniższe rys.).

Rysunek 2 a-b. Sołtysiada w gminie Chocień, 2009

Źródło: <http://www.chocen.pl>.

Od 2006 roku w Choceniu organizowany jest też II Ogólnopolski Zlot Motocykli, na który składają się m.in. prezentacja motocykli, pokazy sprawnościowe, konkursy motocyklowe i inne zabawy (por. poniższe rys.).

Rysunek 3. Zlot motocykli w gminie Chocień

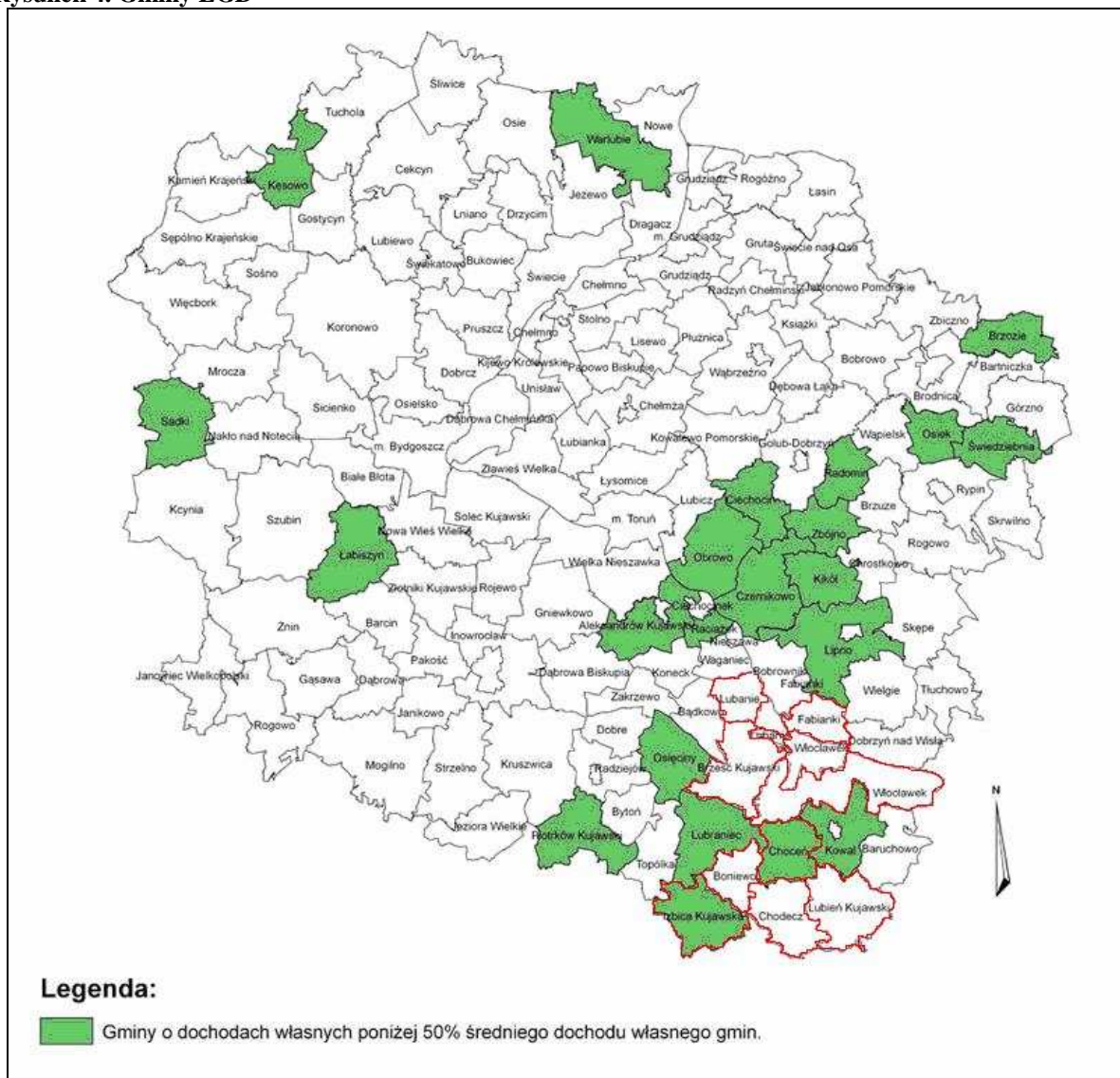

Źródło: <http://www.chocen.pl>.

1.1. Charakterystyka gmin wchodzących w skład Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki

Na poniższej mapie kolorem czerwonym oznaczono gminy, tworzące Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki.

Rysunek 4. Gminy LGD

Źródło: <http://www.kujawsko-pomorskie.pl>.

Gmina Boniewo

Gmina Boniewo (dawn. gmina Pyszkowo) to gmina wiejska zlokalizowana w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie włocławskim (por. poniższa mapa). W latach 1975-1998 gmina położona była w województwie włocławskim.

Gmina zajmuje powierzchnię 77 km² i liczy ok. 3,7 tys. mieszkańców. Gmina jest położona w południowo-wschodniej części powiatu włocławskiego i ma typowo rolniczy charakter, jako że użytki rolne stanowią 84,5% obszaru.

W gminie przeważają indywidualne gospodarstwa rolne o średniej wielkości 10 ha, prowadzona jest również hodowla trzody chlewnej i bydła. Działalność gospodarzą prowadzi 79 podmiotów, przy czym przeważają zakłady o charakterze usługowym.

Gmina Brześć Kujawski

Gmina Brześć Kujawski (do 1954 gmina Wieniec i gmina Falborz) to gmina miejsko-wiejska zlokalizowana w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie włocławskim (w latach 1975-1998 gmina położona była w województwie włocławskim). Siedzibą władz gminy jest miasto Brześć Kujawski.

Gmina zajmuje obszar 150,44 km², a samo miasto Brześć Kujawski – 7 km² (701ha). Powierzchnia gminy Brześć Kujawski stanowi 10,2 % powierzchni całego powiatu włocławskiego. Gminę zamieszkują 11 157 osoby, z czego 4 586 zamieszkują tereny miasta, zaś 6 571 jest osiedlonych na obszarach wiejskich

Gmina Chocień

Gmina Chocień to gmina wiejska zlokalizowana w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie włocławskim. W latach 1975-1998 gmina położona była w województwie włocławskim. Siedziba gminy jest Chocień i graniczy ona z gminami: Boniewo, Chodecz, Kowal, Lubień Kujawski, Lubraniec, Włocławek.

Gmina zajmuje obszar 99,68 km², co stanowi 6,77% powierzchni powiatu włocławskiego. W gminie zamieszkuje ponad 8 tys. osób i ma ona głównie rolniczy charakter (użytki rolne stanowią 87% terenów gminy)¹.

Gmina Chodecz

Gmina Chodecz to gmina miejsko-wiejska położona w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie włocławskim. W latach 1975-1998 gmina znajdowała się w obrębie województwa włocławskiego. Siedzibą gminy jest Chodecz.

Powierzchnia gminy wynosi 121,00 km², zaś liczba ludności – 6911 osób. Tereny leśne stanowią 9% powierzchni gminy, natomiast wody – 2%.

¹ <http://www.chocen.home.pl>.

Wiodącym sektorem jest rolnictwo z uwagi na znaczny udział gruntów ornych (łącznie z stanowią one ok. 79% powierzchni gminy).

Gmina Fabianki

Gmina Fabianki jest gminą wiejską położoną w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie włocławskim (do 30 sierpnia 1979 roku była to gmina Szpetal Górny). W latach 1975-1998 gmina położona była w województwie włocławskim.

Gmina leży na terenie krainy historyczno-geograficznej Ziemi Dobrzyńskiej. Położona jest w centralnej części województwa na prawym tj. północnym brzegu rzeki Wisły, w strefie lasów mieszanych.

Powierzchnia administracyjna gminy wynosi 7.610 ha, przy czym użytki rolne stanowią 69%. Lasy zajmują powierzchnię 1557 ha tj. 20% ogólnej powierzchni gminy.

Gmina Fabianki liczy ogółem 9087 mieszkańców, którzy zamieszkują 22 osady o charakterze wiejskim. Gęstość zaludnienia wynosi 119,4/km² (GUS, stan na koniec 2008 roku).

Gmina Izbica Kujawska

Gmina Izbica Kujawska to gmina miejsko-wiejska położona w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie włocławskim (do 1954 była to gmina Izbica). W latach 1975-1998 gmina była zlokalizowana w województwie włocławskim. Do 1975 roku gmina wchodziła w skład województwa poznańskiego (powiat kolski). Siedzibą gminy jest Izbica Kujawska.

Gmina Izbica Kujawska zajmuje obszar 132,05 km², w tym 83% to użytki rolne, natomiast 3% – użytki leśne. Gminę zamieszkuje niewiele ponad 8 tys. osób.

Gmina Lubień Kujawski

Gmina Lubień Kujawski (do 1954 gmina Lubień) to gmina miejsko-wiejska w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie włocławskim. W latach 1975-1998 gmina położona była w województwie włocławskim. Siedzibą gminy jest Lubień Kujawski.

Administracyjnie gmina jest podzielona na 26 sołectw z 59 miejscowościami. Ogólna powierzchnia obszaru miasta i gminy wynosi 15.085 ha, co stanowi 10,2% powierzchni powiatu włocławskiego (użytki rolne stanowią 87,0%, a lasy i grunty leśne – 5% powierzchni). Obszar ten zamieszkuje ok. 8,2 tys. osób.

Gmina Lubanie

Gmina Lubanie jest gminą wiejską, położoną w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie włocławskim. W latach 1975-1998 gmina zlokalizowana była w województwie włocławskim. Siedzibą gminy jest Lubanie.

Powierzchnia ogólna gminy to 6930 ha, z czego 4843 ha stanowią użytki rolne, a 1433 ha – lasy i grunty leśne. Gminę zamieszkuje około 4,7 tys. osób.

Gmina Lubraniec

Gmina Lubraniec (do 1954 gmina Piaski) to gmina miejsko-wiejska położona w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie włocławskim. W latach 1975-1998 gmina zlokalizowana była w województwie włocławskim. Siedzibą gminy jest Lubraniec.

Gminę Lubraniec, podzieloną na 32 sołectwa obejmujące 50 miejscowości i miasto, zamieszkuje niewiele ponad 10 tys. osób. Gmina zajmuje obszar 148,18 km², z czego zdecydowana większość (88%) to użytki rolne.

Gmina Włocławek

Gmina Włocławek to gmina wiejska położona w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie włocławskim. W latach 1975-1998 gmina położona była w województwie włocławskim. Siedzibą gminy jest Włocławek.

Gmina zajmuje powierzchnię 22 tys. ha i liczy ponad 6,3 tys. mieszkańców. Użytki rolne stanowią 33% powierzchni gminy, natomiast użytki leśne – 49%.

1.2. Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki

Lokalna Grupa Działania posiada status prawny stowarzyszenia, działając pod nazwą Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki i zrzeszając obecnie 52 członków z sektora społecznego, gospodarczego i publicznego (por. poniższa tabela).

Tabela 1. Struktura LGD

Lp.	Nazwa sektora	Ilość członków reprezentujących dany sektor	Udział poszczególnych sektorów w LGD
1	Społeczny	36	69,2%
2	Gospodarczy	6	11,6%
3	Publiczny	10	19,2%
Sektor społeczny i gospodarczy razem:		42	81,0%

Źródło: opracowanie własne..

LGD nieustannie zachęca mieszkańców, instytucje sektora publicznego, prywatnego oraz organizacje pozarządowe do wzięcia udziału w podjętej inicjatywie i wstępowania w szeregi Stowarzyszenia.

Obszar Lokalnej Grupy Działania obejmuje dziesięć gmin: Boniewo, Brześć Kujawski, Chocień, Chodecz, Fabianki, Izbica Kujawska, Lubień Kujawski, Lubanie, Lubraniec i Włocławek. Powierzchnia LGD wynosi 1 246 km², co stanowi 6,93% powierzchni całego województwa kujawsko-pomorskiego. Największą powierzchnię na analizowanym obszarze zajmuje gmina Włocławek (17,6%), a najmniejszą gmina Lubanie (5,53 %) – por. poniższa tabele.

Tabela 2. Gminy miejsko-wiejskie wchodzące w skład LGD

Lp.	Nazwa gminy	Powierzchnia w km ²	Liczba mieszkańców w osobach
1	Brześć Kujawski	150	11.177
2	Chodecz	122	6.466
3	Izbica Kujawska	132	8.132
4	Lubień Kujawski	151	7.554
5	Lubraniec	148	10.194

Źródło: GUS, 2006.

Tabela 3. Gminy wiejskie wchodzące w skład LGD

Lp.	Nazwa gminy	Powierzchnia w km ²	Liczba mieszkańców w osobach
1	Boniewo	78	3.593
2	Chocień	100	7.963
3	Fabianki	76	8.822

4	Lubanie	69	4.721
5	Włocławek	220	6.452

Źródło: GUS, 2006.

Tabela 4. Gminy wchodzące w skład LGD

Nazwa gminy	Typ gminy	Identyfikator jednostki podziału terytorialnego kraju
Boniewo	wiejska	041803 2
Brześć Kujawski	miejsko-wiejska	041804 3
Chocień	wiejska	041805 2
Chodecz	miejsko-wiejska	041806 3
Fabianki	wiejska	041807 2
Izbica Kujawska	miejsko-wiejska	041808 3
Lubanie	wiejska	041810 2
Lubień Kujawski	miejsko-wiejska	041811 3
Lubraniec	miejsko-wiejska	041812 3
Włocławek	wiejska	041813 2

Źródło: GUS, 2006.

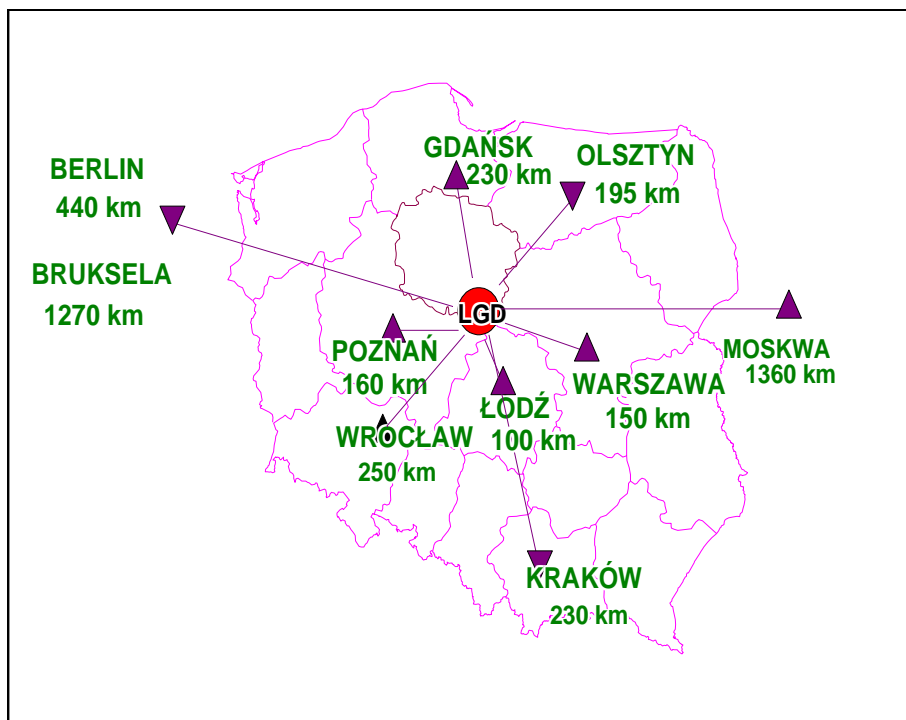
Wchodzą one w skład powiatu włocławskiego, leżące na terenie województwa kujawsko-pomorskiego, co zaprezentowano na poniższych rysunkach.

Rysunek 5. Położenie LGD w woj. kujawsko-pomorskim

Źródło: <http://www.kujawsko-pomorskie.pl>.

Rysunek 6. Położenie LGD w Polsce

Źródło: <http://www.kujawsko-pomorskie.pl>.

1.3. Uwarunkowania społeczno-gospodarcze

Obszar wchodzący w skład LGD obejmuje 75.034 mieszkańców, z czego 50,52% to kobiety (por. poniższa tabela).

Tabela 5. Mieszkańcy LGD ze względu na płeć

Gmina	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
Boniewo	3 593	1 775	1 818
Brześć Kujawski	11 177	5 421	5 756
Choceń	7 963	3 983	3 980
Chodecz	6 466	3 199	3 267
Fabianki	8 822	4 382	4 400
Izbica Kujawska	8 132	4 002	4 130
Lubanie	4 721	2 340	2 381
Lubień Kujawski	7 554	3 798	3 756
Lubraniec	10 194	5 012	5 182
Włocławek	6 452	3 216	3 236
Razem	75 074	37 128	37 906

Źródło: WUS Bydgoszcz 2006.

Gęstość zaludnienia wynosi 60,2 os/km², co w stosunku do województwa kujawsko-pomorskiego oraz całego kraju stanowi bardzo niewielki udział. Wynikać to może z faktu, że znaczna część obszarów na terenie LGD wykorzystywanych jest rolniczo oraz istniejące miasta nie przekraczają 5 tys. mieszkańców (Brześć Kujawski 4 594 os., Chodecz 1 898 os., Izbica Kujawska 2 745 os., Lubień Kujawski 1 315 os., Lubraniec 3 175 os.).² Ludność miejska stanowi zaledwie 18,53% ludności LGD, pozostałe 81,47% zamieszkuje obszary wiejskie, co świadczy o **typowo wiejskim charakterze tego obszaru**. W 2006 roku na obszarze LGD odnotowano ujemny przyrost naturalny rzędu -94 (por. poniższa tabela).

Tabela 6. Ruch naturalny na obszarze LGD

Gmina	Małżeństwa	Urodzenia żywe	Zgony	Przyrost naturalny
Boniewo	26	26	44	-18
Brześć Kujawski	63	111	114	-3
Choceń	46	73	98	-25
Chodecz	39	70	72	-2
Fabianki	53	67	84	-17
Izbica Kujawska	42	105	92	13
Lubanie	29	47	57	-10
Lubień Kujawski	40	78	96	-18
Lubraniec	69	90	101	-11
Włocławek	43	66	69	-3

² GUS Bydgoszcz, 2006 rok.

Razem	450	733	827	-94
--------------	------------	------------	------------	------------

Zródło: WUS Bydgoszcz 2006.

Negatywnym zjawiskiem demograficznym jest ponadto ujemne saldo migracji wewnętrznej, które w 2006 roku wyniosło -29 osób (por. poniższa tabela).

Tabela 7. Migracje wewnętrzne na obszarze LGD

Gmina	Napływ			Odływ			Saldo
	Ogółe	Mężczyźni	Kobiety	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	
Boniewo	38	18	20	42	17	25	-4
Brześć Kujawski	135	58	77	126	56	70	9
Chocień	99	40	59	93	37	56	6
Chodecz	43	22	21	62	30	32	-19
Fabianki	214	103	111	102	42	60	112
Izbica Kujawska	42	18	24	74	27	47	-32
Lubanie	47	21	27	49	22	27	-2
Lubień Kujawski	52	23	29	102	42	60	-50
Lubraniec	82	36	46	89	32	57	-7
Włocławek	115	58	57	157	70	87	-42
Razem	867	397	471	896	375	521	-29

Zródło: WUS Bydgoszcz 2006.

Ludność w wieku produkcyjnym na obszarze LGD stanowiła w 2006 roku 59,38% ogółu ludności (por. poniższa tabela).

Tabela 8. Struktura ludności LGD ze względu na wiek

Gmina	Ogółem	W wieku						Wskaźnik obciążenia demograficznego
		przedprod.		prod.		poprod.		
		razem	w tym kobiet	razem	w tym kobiet	razem	w tym kobiet	
Boniewo	3 593	819	417	2 220	971	609	400	67
Brześć Kujawski	11 177	2 519	1 252	6 942	3 303	1 707	1 190	61
Chocień	7 963	1 677	819	4 982	2 310	1 261	835	59
Chodecz	6 466	1 351	660	3 959	1 839	1 018	678	60
Fabianki	8 822	2 046	985	5 693	2 749	1 027	680	54
Izbica Kujawska	8 132	1 851	942	4 800	2 212	1 301	863	66
Lubanie	4 721	1 076	527	2 882	1 336	710	483	62
Lubień Kujawski	7 554	1 643	788	4 521	2 072	1 305	853	65
Lubraniec	10 194	2 157	1 067	6 076	2 819	1 769	1 186	65
Włocławek	6 452	1 479	705	3 930	1 863	869	587	60
Razem	75 074	16 618	8 162	46 005	21 474	11 576	7 755	61,9

Zródło: WUS Bydgoszcz 2006

W 2006 roku na obszarze LGD liczba pracujących wyniosła 6.947 osób, z czego 47,94% stanowiły kobiety. Najwięcej zatrudnionych było w gminie Brześć Kujawski 27,93%, zaś najmniej w gminie Boniewo, zaledwie 1,93% - por. poniższa tabela.

Tabela 9. Struktura zatrudnienia na obszarze LGD ze względu na płeć

Gmina	Pracujący		
	ogółem	mężczyźni	kobiety
Boniewo	134	39	95
Brześć Kujawski	1 940	1 175	765
Chocień	672	326	346
Chodecz	469	274	195
Fabianki	904	503	401
Izbica Kujawska	501	201	300
Lubanie	261	94	167
Lubień Kujawski	597	300	297
Lubraniec	627	245	382
Włocławek	842	459	383
Razem	6 947	3 616	3 331

Zródło: WUS Bydgoszcz 2006.

Na obszarze LGD dużo więcej jest osób bez żadnego wykształcenia niż osób, które legitymują się wykształceniem wyższym. Poza tym prawie 65% ludności nie posiada nawet wykształcenia średniego. Dane te sprawiają, że nie można myśleć o znacznym i trwałym rozwoju tego regionu bez wcześniejszego podniesienia kwalifikacji mieszkańców (por. poniższa tabela).

Tabela 10. Ludność LGD ze względu na wykształcenie

Ludność wg poziomu wykształcenia	Obszar LGD	Województwo kujawsko - pomorskie
	Udział %	Udział %
wyższe	4,11%	8,42%
policealne	1,91%	2,74%
średnie razem	18,01%	26,52%
średnie ogólnokształcące	5,44%	8,21%
średnie zawodowe	12,57%	18,31%
zasadnicze zawodowe	25,78%	27,30%
podstawowe ukończone	43,84%	32,04%
podstawowe nieukończone i bez wykształcenia	6,35%	2,99%

Zródło: Narodowy Spis Powszechny 2002 – GUS.

Na obszarze LGD istnieje łącznie 9 930 gospodarstw rolnych. Dominują gospodarstwa małe

i średnie – do 10 ha. Ich udział w ogóle gospodarstw funkcjonujących na terenie LGD wynosi 71,2%. Gospodarstwa małe, do 1 ha włącznie, stanowią 26,34%. Udział gospodarstw powyżej 10 ha do 15 ha stanowi 12,61% łącznej liczby gospodarstw rolnych obszaru LGD, natomiast gospodarstwa powyżej 15 ha, a zatem takie, których ekonomiczne funkcjonowanie jest uzasadnione zgodnie z wyliczeniami unijnymi, stanowią łącznie jedynie 16,04%. Omawiane dane statystyczne wskazują na znaczne rozdrobnienie powierzchni gospodarstw rolnych. Największą ilością gospodarstw charakteryzuje się gmina Brześć Kujawski – 1 239 i Lubraniec – 1 218. Najmniej występuje na terenie gminy Boniewo – 647 i Lubanie – 819 – por. poniższa tabela.

Tabela 11. Liczba i wielkość gospodarstw rolnych na terenach LGD

Gmina	Ogółem	do 1 ha	od 1 do 5 ha	od 5 do 10 ha	od 10 do 15 ha	Powyżej 15 ha
Boniewo	647	166	99	156	97	129
Brześć Kujawski	1 239	469	229	213	118	210
Choceń	963	261	204	227	125	144
Chodecz	929	193	190	218	158	169
Fabianki	977	308	346	201	67	52
Izbica Kujawska	1 087	250	219	267	153	198
Lubanie	819	267	271	131	74	76
Lubień Kujawski	1 102	214	207	241	198	242
Lubraniec	1 218	263	207	291	166	291
Włocławek	949	225	323	221	97	82
Razem	9 930	2 616	2 295	2 166	1 253	1 593

Zródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

W 2006 roku na obszarze LGD działalność gospodarczą prowadziło 4 518 podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w rejestrze REGON, z czego 95,97% działało w sektorze prywatnym. Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą stanowiły 80,25% ogółu zarejestrowanych podmiotów (por. poniższa tabela).

Tabela 12. Rodzaj prowadzonej działalności gospodarczej przez osoby fizyczne na terenach LGD

Gmina	Ogółem	W tym						
		Rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo	Przemysł	Budownictwo	Handel, naprawy	Hotele, restauracje	Pośrednictwo finansowe	Obsługa nieruchomości
Boniewo	143	11	14	10	59	5	6	7
Brześć Kujawski	707	23	71	60	266	21	19	52
Choceń	431	18	41	40	172	8	12	36

Chodecz	387	16	34	44	167	15	7	27
Fabianki	718	25	70	109	256	21	27	56
Izbica Kujawska	489	21	51	44	255	8	9	22
Lubanie	254	11	32	18	99	11	3	15
Lubień Kujawski	375	20	29	36	166	13	8	23
Lubraniec	571	27	54	36	255	15	11	40
Włocławek	443	36	43	47	124	18	8	34
Razem	4 518	208	439	444	1 819	135	110	312

Źródło: WUS Bydgoszcz 2006.

Reasumując, na obszarze LGD wskaźnik przedsiębiorczości kształtuje się na poziomie 61, natomiast dla całego województwa jest to poziom 111, co pokazuje jak bardzo obszar LGD odbiega w zakresie przedsiębiorczości mieszkańców od średniej wojewódzkiej.

1.4. Uwarunkowania infrastrukturalne i przyrodnicze

LGD zlokalizowane jest na obszarze dziesięciu gmin regionu Kujawy województwa kujawsko-pomorskiego o podobnych walorach i uwarunkowaniach, spójnych i jednolitych pod względem przestrzennym, geograficznym, przyrodniczym, historycznym, kulturowym i społeczno-gospodarczym, i zajmuje obszar o łącznej powierzchni 1 246 km², co stanowi 6,93% powierzchni całego województwa kujawsko-pomorskiego (por. poniższa tabela).

Otoczenie terenu LSR stanowią gminy wchodzące w skład trzech województw, zróżnicowane pod względem społecznym, gospodarczym, kulturowym, geograficznym oraz pod względem polityki regionalnej i lokalnej. Kwestie te wyróżniają obszar LGD od terenów sąsiadujących, stanowiąc jednocześnie o wyjątkowości i spójności terenu objętego LSR.

Położenie geograficzne obszaru objętego LSR jest bardzo korzystne ze względu na fakt, iż leży on w ścisłym centrum Polski. Omawiany obszar znalazł się w zasięgu ostatniego zlodowacenia skandynawskiego. W czasie epoki lodowcowej powstały zasadnicze rysy rzeźby terenu i z tego okresu pochodzą powierzchniowe utwory geologiczne. Po ustąpieniu lądolodu powierzchnia terenu była modelowana przez wody płynące i wiatr. Rzeźba terenu wykazuje tu zatem cechy typowego krajobrazu młodoglacjalnego. Na obszarze objętym LSR można spotkać wzniesienia morenowe oraz wały piaszczysto-żwirowe przecinane głębokimi rynnami jeziornymi jezior: Chodeckiego, Chodelskie, Borzykowskiego, Grójeckiego, Karaśnia, Kromszewickiego, Lubieńskiego, Łąk Zwiastowych, Ługowskiego i Modzerowskiego oraz Długiego, Kaczemka i częściowo Ługowiska.

Tabela 13. Powierzchnia LGD

Gmina	Powierzchnia w km ²	Udział powierzchni gmin w powierzchni LGD w %
Boniewo	78	6,26
Brześć Kujawski	150	12,04
Choceń	100	8,02
Chodecz	122	9,79
Fabianki	76	6,09
Izbica Kujawska	132	10,59
Lubanie	69	5,53
Lubień Kujawski	151	12,20
Lubraniec	148	11,87
Włocławek	220	17,60
Razem	1 246	100

Źródło: WUS Bydgoszcz 2006.

Stowarzyszenie LGD Dorzecza Zgłowiączki położona jest w obrębie dorzecza Wisły. Główne rzeki to Zgłowiączka oraz jej dopływy: Chodeczka i Lubieńka (prawoboczne), a także Ochnia i Kociniec. Rzeką Zgłowiączką, charakterystyczny wyróżnik obszaru LGD, od której pochodzi nazwa Stowarzyszenia, jest lewobrzeżnym dopływem Wisły o długości 79 km i powierzchni dorzecza 1495,6 km² (por. poniższe rys.).

Rysunek 7. Rzeka Zgłowiączka

Źródło: <http://www.wios.bydgoszcz.pl>.

Tereny dziesięciu gmin objętych wspólną strategią rozwoju, charakteryzują się malowniczym krajobrazem, na którym oprócz rzeki Zgłowiączki i jej dopływów znajdują się liczne, choć niewielkie, jeziora bądź stawy. Krajobraz i ukształtowanie powierzchni wszystkich gmin podkreśla ich wiejski charakter, który może urzekać swym pięknem i spokojem. Właśnie dzięki tym walorom tereny te mogą być znakomitym miejscem wypoczynku dla ludności miejskiej oraz przyjezdnych turystów chcących zasmakować spokojnego życia na wsi.

Klimat. Charakteryzowany obszar znajduje się w strefie klimatu umiarkowanego ciepłego, przejściowego od klimatu oceanicznego Europy Zachodniej do kontynentalnego Europy Wschodniej i Azji, w zasięgu różnorodnych mas atmosferycznych: morskich i kontynentalnych, polarnych, podzwrotnikowych i arktycznych. Stąd wynika duża zmienność pogody zarówno z roku na rok, jak i z dnia na dzień.

W obrębie Wysoczyzn Kujawskiej i częściowo Dobrzyńskiej największe powierzchnie zajmuje morena płaska i falista zbudowana na powierzchni z gliny zwałowej i utwardów piaszczysto-gliniastych. Są to obszary żyznych gleb. Pokrywa glebowa powiatu jest częścią pasa gleb związanego z klimatem umiarkowanie ciepłym. Dominują gleby strefowe, a należą do nich gleby brunatnoziemne i bielicoziemne oraz gleby śródstrefowe, jak czarne ziemie. Gleby brunatnoziemne reprezentowane są przez dwa typy gleb – gleby brunatne i gleby płowe. Gleby brunatne występują głównie na Wysoczyźnie Dobrzyńskiej w pasie między Włocławkiem a Dobrzyniem i na Wysoczyźnie Kujawskiej w okolicach Pojezierza

Chodeckiego. Charakteryzują się wyrównanymi właściwościami fizyko-chemicznymi. Gleby płowe dominują w obrębie płaskiej Wysoczyzny Kujawskiej, ciągnąc się szerokim pasem od Aleksandrowa Kujawskiego po Pojezierze Chodeckie. Są one na ogół kwaśne.

Cennym zasobem województwa oraz całych Kujaw jest dobry stan środowiska naturalnego, atrakcyjne krajobrazy oraz tereny rekreacyjne. Wystarczy wspomnieć, że na obszarze LGD powierzchnia gruntów leśnych stanowi 13,7% ogólnej powierzchni terenu (por. poniższa tabela).

Tabela 14. Powierzchnia gruntów leśnych na terenie LGD

Gmina	Powierzchnia lasów (ha)	Lesistość na terenie LGD (%)
Boniewo	390	5,0
Brześć Kujawski	2 680	17,8
Chocień	196	2,0
Chodecz	1 203	9,9
Fabianki	1 580	20,8
Izbica Kujawska	473	3,6
Lubanie	1 418	20,4
Lubień Kujawski	869	5,8
Lubraniec	554	3,7
Włocławek	10 688	48,3
Razem	20 051	13,7

Źródło: WUS Bydgoszcz, 2006.

Na terenie LGD znajduje się kilka cennych obiektów objętych ochroną prawną. Największym obiektem jest Gostynińsko–Włocławski Park Krajobrazowy utworzony w 1979 roku. Położony jest w obrębie Kotliny Płockiej. Powierzchnia Parku wynosi 38.950 ha, z czego 12.200 ha znajduje się na terenie LGD, w gminie Włocławek. Na terenie Parku występuje ponad 40 jezior. Jezioro Rakutowskie wpisane jest do rejestrów międzynarodowych jako obszar cenny dla ptaków wodno-błotnych. Ponad 60% Parku zajmują lasy z dominacją borów sosnowych i borów mieszanych. Szacuje się, że na terenie Parku występuje 800 gatunków roślin, z których 180 to gatunki rzadkie w skali regionu, około 50 objętych jest ochroną prawną. Występuje tu bardzo dużo rzadkich gatunków ptactwa: bocian czarny, bąk, kulik wielki, żuraw, batalion, błotnik łąkowy i zbożowy, krwawodziób i derkacz. Na terenie Parku przeprowadzono z powodzeniem pierwszą w Europie Środkowo - Wschodniej reintrodukcję sokoła wędrownego oraz bobra europejskiego. Obszar Parku należy do sieci NATURA 2000 - Obszar Specjalnej Ochrony Ptaków.

Na terenie LGD położonych jest pięć rezerwatów przyrody. Wszystkie wymienione rezerваты przyrody znajdują się w gminie Włocławek, są to: Dębice – rezerwat leśny,

Gościąż – rezerwat geomorfologiczny, Jazy- rezerwat faunistyczny, Kulin – rezerwat florystyczny i leny, oraz Wójtowski Grąd - rezerwat leśny.

Na terenie LGD występują również obszary chronionego krajobrazu. Największym jest obszar pod nazwą Jezioro Modzerowskie o powierzchni 1 508 ha w gminie Izbica Kujawska. Na terenie gmin Fabianki i Lubanie, należących do LGD, znajduje się Obszar Chronionego Krajobrazu Niziny Ciechocińskiej, który obejmuje ochronę wód. Ponadto w gminie Brześć Kujawski znajduje się pomnik przyrody „Dąb Siostry Amelii”, rosnący w sąsiedztwie doliny rzeki Zgłowiączki.

Bardzo cennym zasobem naturalnym obszaru LGD są wody mineralne o mineralizacji ogólnej ponad 1g/litr. Są to solanki i wody siarczanowe związane z formacją solonośną. Właściwości lecznicze tych wód wykorzystywane są w Uzdrowisku Wieniec Zdrój.

1.5. Uwarunkowania historyczne

Nazwa Kujaw wywodzona jest przez uczonych raz to od wiatru północnego - "kujawa" (Wójcicki, Oskar Kolberg), raz od "wydmy piaszczystej" (Brueckner) gdzie "kui" oznacza wicher, choć można byłoby nazwę Kujawy wysnuć od "kui" - wicher, wiatr północny i "jawa" - jawić się, pojawiać.

Obszar LGD położony jest w obrębie regionu etnograficznego Kujawy, a ludność zaliczana jest do grupy etnicznej Kujawiacy. Kujawy to historyczna dzielnica Polski, położona między Wisłą a Notecią (Kwieciszewicą), Notecią i Krówką (dopływem Brdy).

Kilka tysięcy lat temu napływ ludności na te tereny spowodowany był urodzajem ziemi, która od swej barwy nazywana jest czarnoziemem bagiennym. Właśnie takich gleb, zawierających mnóstwo substancji organicznych i mineralnych potrzebnych do prawidłowego wzrostu roślin jest tutaj najwięcej.

Kujawy zostały najwcześniej włączone do państwa Polan. Nazwa Kujawy pojawiła się po raz pierwszy w tzw. Bulli Gnieźnieńskiej z 1136 roku. Wyodrębnienie się Kujaw jako osobnej dzielnicy nastąpiło w 1194 roku, za czasów Bolesława, syna Mieszka Starego. W XIII wieku na Kujawach istniało 9 gmin miejskich na prawie niemieckim. Częste walki na tych terenach krzyżaków hamowały rozwój tych ziem. W latach 1332–43 Kujawy były w posiadaniu Krzyżaków, zaś w 1364 roku całkowicie zostały wcielone do Królestwa Polskiego zakończyło się pomyślnie w 1364 roku. W XV–XVIII wieku Kujawy dzieliły się na województwa inowrocławskie i brzeskie kujawskie, które miały wspólny sejmik w Radziejowie. W roku 1772 część północna Kujaw została zagarnięta przez Prusy, zaś w 1793 roku pozostała część. W latach 1807–1815 Kujawy znalazły się w granicach Księstwa Warszawskiego, następnie większa część Kujaw z Bydgoszczą, Inowrocławiem i Kruszwicą została włączona do ponownie Prus, pozostała część z Radziejowem i Włocławkiem - do Królestwa Polskiego. W 1918 roku Kujawy ostatecznie wcielone zostały do terytorium Polski. Od 1999 roku zdecydowanie większa część tego obszaru znajduje się na terenie województwa kujawsko-pomorskiego.

Wspólnota terytorialna przez kilkaset lat łącząca część Kujaw, w skład których wchodzi obszar objęty LSR, przyczyniła się do wytworzenia wśród ludu mniej podatnego na unifikację niż warstwy zamożne, regionalnych odrębności: obrzędów, gwary, stroju, zdobnictwa i budownictwa, sięgających korzeniami bardzo dawnych czasów, widocznych dziś w tradycyjnej kulturze ludowej i nadal żywej w świadomości, zwłaszcza zamieszkałej tu od pokoleń, ludności regionu.

Kujawiacy to grupa etniczna charakteryzująca się m.in. określonymi strojami - odzież i strój ludowy na Kujawach ma cechy właściwe dla szlachty i burżuazji. Grupa etniczna Kujawiacy posiadała wiele tradycji, z których część przetrwała do dziś; najważniejsze związane są z takimi świętami jak: Zapusty, Popielec, Wielkanoc, Zielone Świąta, Boże Ciało i Boże Narodzenie. Swoje tradycje mają też obrzędy rodzinne: śluby i wesela oraz żniwa.

Niniejsze opracowanie dotyczy tzw. twardych zasobów kulturowych i historycznych, a zatem tych z nich, które mają charakter namacalny i w formie zmaterializowanej występują na obszarze objętym analizą. Dalsza część analizy zostanie poświęcona identyfikacji i opisowi tego typu zasobów w każdej z gmin, wchodzących w skład LGD.

2. Definicja, znaczenie i ochrona zasobów kulturowych i historycznych³

Zasoby historyczno-kulturowe to rzeczy nieruchome i ruchome wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi, uznawane za godne ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa i jego rozwoju oraz przekazanie następnym pokoleniom z uwagi na wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, upamiętniania wydarzeń historycznych czy kultywowania tradycji.

Obecnie zasoby historyczno-kulturowe oraz indywidualne cechy miast i regionów są wyróżniającą się wartością. Polskie miejscowości posiadają bogaty kapitał dziedzictwa kulturowego o europejskich i chrześcijańskich korzeniach.

Dla Europy oraz Polski epokami rozwoju determinującymi ich istniejący obecnie wartościowy zasób dziedzictwa historyczno-kulturowego był okres średniowiecza i okres rozwoju przemysłowego w drugiej połowie XIX wieku. Okresy degradacji i upadku przypadały na czas wojen, w tym szczególnie wojny trzydziestoletniej, napoleońskiej i wojen I połowy XX wieku.

Znaczenie dziedzictwa kultury w Polsce było szczególnie widoczne po II wojnie światowej, która pozostawiła większość miast w Polsce w kompletnej ruinie. Po pierwszym okresie powojennej odbudowy ze zniszczeń i okresie odbudowy w duchu socrealizmu, środowiska naukowe i zawodowe stwierdziły konieczność prowadzenia badań i studiów historyczno-urbanistycznych.

Ówczesny generalny konserwator zabytków, Jan Zachwatowicz, zalecił stosowanie studiów historyczno-konserwatorskich do opracowania planów zagospodarowania przestrzennego. Kiedy w 1951 roku powołano do życia Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków, jednym z ich zadań podstawowych obok prac nad odbudową i konserwacją zabytków architektury, stały się studia historyczno-urbanistyczne stanowiące podwaliny polskiej szkoły konserwacji zabytków.

Planowanie przestrzenne w Polsce wzrastało w atmosferze poszanowania dziedzictwa kulturowego i było integralnie sprzężone z postulatami ochrony konserwatorskiej, co pozostało do dziś.

³ Opracowano na podstawie: Z. Paszkowski, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój gospodarczy miast*, Politechnika Szczecińska.

Niestety, w wielu miastach dokonywano wyburzeń substancji zabytkowej zastępując ją modernistycznymi blokami mieszkalnymi. Gospodarka socjalistyczna rezygnując z wartościowania lokalizacji, nie operując wartościami rynkowymi gruntów i obiektów, mimo wielu wartościowych realizacji konserwatorskich, nie była w stanie poradzić sobie z ogromem zadań związanych z ochroną dziedzictwa historyczno-kulturowego.

Obecnie, aby właściwie wykorzystywać i chronić zasoby historyczno-kulturowe oraz wspierać ich rozwój, ważne jest przede wszystkim prowadzenie działań konserwatorsko-badawczych, a także:

- tworzenie pełnej informacji i ewidencji o tych zasobach, ich wartościach kulturowych i historii,
- upublicznianie wspomnianych informacji i ich ewidencje za pośrednictwem nowoczesnych źródeł informacji, jak Internet, płyty CD, video,
- odtwarzanie i upublicznianie legend i historii związanych z określonymi miejscami,
- tworzenie charakterystycznych miejsc identyfikujących miasta (muzea, knajpy, zajazdy, galerie sztuki),
- tworzenie miejscowych pamiątek związanych z określonym miejscem czy miastem,
- organizacja imprez kulturalnych i sportowych eksponujących wyjątkowość miejsca,
- wspólne działania sieci miast na rzecz programów udostępniania tras zabytkowych, regionalnych osobliwości i charakterystycznych elementów życia kulturalnego.

Polska na forum wewnętrznym oraz międzynarodowym (np. UNESCO) podejmuje wiele działań, mających na celu ochronę i rozwój zasobów historyczno-kulturowych kraju.

Dziedzictwo kulturalne (*cultural heritage/patrimoine culturel*) jest pojęciem, które obejmuje coraz więcej zagadnień i jest ono uważane za ważny czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego, środek poszukiwania dróg porozumienia w regionach dotkniętych konfliktami na tle etnicznym lub religijnym oraz za wyraz różnorodności kulturowej krajów i regionów świata. Zgodnie z "Aktym Konstytucyjnym" UNESCO, jednym z celów Organizacji jest ochrona "spuścizny książek, dzieł sztuki, zabytków historii i nauki (...)", co przejawia się w różnych formach.

Obecnie dziedzictwo historyczno-kulturowe umownie dzieli się na⁴:

1. dziedzictwo materialne, na które składają się:
 - a. zabytki nieruchome (w tym Światowe Dziedzictwo),
 - b. zabytki ruchome,

⁴ Opracowano na podstawie: <http://www.unesco.pl>.

2. **dziedzictwo niematerialne**, objęte przedmiotem niniejszego dokumenty, które jest przekazywane przede wszystkim za pomocą przekazu ustnego i tradycji, natomiast zabytki piśmiennictwa są przedmiotem programu "Pamięć świata".

W ciągu dziesięcioleci powstało szereg aktów normatywnych (konwencji i rekomendacji), mających na celu wzmocnienie ochrony dziedzictwa kulturalnego na szczeblu krajowym i w ramach współpracy państw.

Ad 1a) Światowe Dziedzictwo

Miejsca wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa są uważane za wspólne dobro ludzkości i wyróżnia je „najwyższa powszechna wartość” uznana w rozumieniu Konwencji UNESCO z 1972 roku, dotycząca Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego. Konwencja jest umową międzynarodową, określającą obowiązki Państw-Stron i instrumentem współpracy międzynarodowej.

Warunkiem wpisu zabytku na Listę jest spełnienie jednego lub kilku kryteriów stanowiących o jego wyjątkowości w skali światowej. Miejsca zaliczone w poczet Światowego Dziedzictwa muszą odpowiadać wymogom autentyczności i integralności, określonym w "Wytycznych operacyjnych" (Operational Guidelines) do Konwencji UNESCO.

Obecnie na Liście znajduje się 890 miejsc w 148 krajach: 689 obiektów kulturalnych, 176 naturalne i 25 o charakterze mieszanym kulturalno-przyrodniczym. Na Listę Dziedzictwa Zagrożonego wpisanych jest 30 miejsc.

Ad 2) Dziedzictwo niematerialne

W rozumieniu Konwencji UNESCO z października 2003 roku, dziedzictwo niematerialne to zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki.

Ten rodzaj dziedzictwa jest przekazywany z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzany przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i przyrodą. Dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości danej wspólnoty i w rozumieniu Konwencji obejmuje:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako narzędzie przekazu,
- spektakle i widowiska,
- zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne,

- wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki,
- umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem.

Do czasu przyjęcia konwencji jedynym instrumentem normatywnym UNESCO w tej dziedzinie były „Zalecenia dotyczące ochrony kultury tradycyjnej i ludowej” z 1989 roku (Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore/Recommandation sur la sauvegarde de la culture traditionnelle et populaire).

„Pamięć Świata”

Program został utworzony w 1992 roku i jego celem jest podejmowanie działań, służących zachowaniu, ratowaniu i udostępnianiu dziedzictwa dokumentacyjnego. Najbardziej widocznym przejawem działalności Programu jest międzynarodowa lista, na którą wpisywane są obiekty o światowym znaczeniu historycznym lub cywilizacyjnym (aktualnie obejmuje ona 193 dokumentów, m.in. dzieło Mikołaja Kopernika „De revolutionibus”).

Niniejsze opracowanie wpisuje się w cele dokumentów UNESCO, dotyczących ochrony zasobów historyczno-kulturowych w odniesieniu do poszczególnych gmin, a przez to – całego kraju. Dokument pozwoli na zidentyfikowanie, opis oraz charakterystykę „twardych” zasobów z zakresu historii i kultury Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki.

Ochrona zabytków, w rozumieniu przyjętym w obowiązującej obecnie w Polsce Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 roku, oznacza działania organów administracji publicznych podejmowane w celu:

- zapewnienia warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie,
- zapobiegania zjawiskom niepożądanym: niszczeniu i niewłaściwemu korzystaniu z zabytków, ich kradzieżom, zaginięciom, nielegalnemu wywozowi za granicę,
- kontrolowania stanu zachowania i przeznaczenia zabytków,
- uwzględniania zadań ochronnych w procesie planowania, zagospodarowania przestrzennego oraz kształtowania środowiska.

Zgodnie z ustawą istnieją cztery formy ochrony zabytków:

- wpis do rejestru zabytków,

- uznanie za pomnik historii,
- utworzenie parku kulturowego,
- ustalenie wymogów ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

Ustawa odróżnia zatem ochronę zabytków, która ma być sprawowana przez organy państwowe i opiekę nad zabytkami, sprawowaną przez właścicieli i użytkowników zabytków. Takie ujęcie problematyki ochrony zabytków stanowi naśladownictwo niemieckich wzorców legislacyjnych, w których odróżnia się Denkmalschutz (ochronę zabytków) od Denkmalpflege (opieki nad zabytkami).

W wielu pracach teoretycznych, dotyczących ochrony zabytków, pojęcie to definiuje się jednak znacznie szerzej, jako ogół działań podejmowanych wobec zabytków dla zapewnienia zachowania ich substancji zabytkowej i umożliwienia społeczeństwu korzystania z wartości zabytkowych, których zabytki są nośnikami. W takim ujęciu pojęcie ochrony zabytków może być utożsamione z pojęciem konserwacji zabytków.

Mały słownik ochrony zabytków definiuje ochronę zabytków jako ogół działań mających na celu zapewnienie zabytkom:

- trwania dum mundus durat (jak długo będzie istniał świat),
- uczestnictwa w kształtowaniu świadomości indywidualnej i społecznej,
- wypełniania roli składnika współkształtującego środowisko człowieka.

Z tak szerokiej definicji pojęcia ochrony zabytków wynika, że obejmuje ona:

- formułowanie teorii i zasad konserwatorskich,
- prawodawstwo,
- czynności administracyjne,
- badania nad zastosowaniem nowych środków i metod konserwatorskich,
- badania zabytków,
- współuczestnictwo w planowaniu gospodarczym i planowaniu przestrzennym,
- sporządzanie projektów technicznych,
- wykonywanie prac przy zabytkach,
- bieżące utrzymywanie zabytków i zapobieganie szkodliwym oddziaływaniom,
- upowszechnianie wiedzy o zabytkach,
- organizowanie i wypełnianie społecznej opieki nad zabytkami⁵.

⁵ M. Kurzątkowski, *Mały słownik ochrony zabytków*, Warszawa 1989.

3. Identyfikacja i charakterystyka „miękkich” zasobów kulturowych gmin tworzących Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki

3.1. Twórczość ludowa⁶

Sztuka ludowa, szczególnie rozwinięta w XIX wieku, miała na celu zaspokojenie estetycznych potrzeb mieszkańców Kujaw oraz całego kraju. Każdy region wykształcił swój własny, odrębny charakter sztuki ludowej i rękodzieła. Istnieje również wyraźny podział, według którego **twórcą ludowym** można określić głównie osoby posiadające umiejętność samodzielnej i twórczej pracy, zakorzenionej w tradycjach ludowych, jak rzeźbiarz, malarz, a także wykonawcy ozdób bibułkowych, papierowych, itp., o czym pisano w poprzednim rozdziale. **Rękodzielnikiem** jest fachowiec, posiadający nabytą umiejętność warsztatową i odtwarzający wykonane wyroby wg tradycji ludowej. Są to zatem osoby, zajmujące się tkactwem, hafciarstwem, koronkarstwem, garncarstwem, plecionkarstwem, snycerstwem, kaletnictwem oraz wyrobem strojów ludowych⁷.

3.1.1. Rzeźba

Obok stroju ludowego, haftu i folkloru muzycznego, wiodącym nurtem sztuki ludowej na Kujawach były i są nadal sztuki plastyczne, wśród których prym zawsze wiodła rzeźba. Kujawy są swego rodzaju centrum rzeźbiarstwa tradycyjnego w Polsce i jest ono dla tego regionu tym, co dla Kurpiów wycinanki, a dla Kaszub – haft.

Sztuka ta w dziedzinie rzeźbiarstwa wykształciła własne wzornictwo i charakterystyczne motywy oraz kanon tematyczny. Dotyczy to głównie form i zdobnictwa mebli (skrzynie kujawskie) oraz dominującego motywu Matki Boskiej Skępskiej. W związku

⁶ Opracowano na podstawie: K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003.

⁷ D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 3.

z tym kujawscy rzeźbiarze zdobyli uznanie w oczach badaczy i miłośników polskiej sztuki ludowej na całym świecie.

Należy zauważyć, iż niektóre dziedziny zdobnictwa kujawskiego przekształciły się po wojnie w samodzielną twórczość malarską, na którą uwagę zwrócili badacze, jak np. malarki ze Świątkowic czy sypanie piaskiem wzorów dywanowych.

Rzeźba dawna

Rok 1939 jest umownym rokiem przejścia w rzeźnie Kujaw od sztuki dawnej do współczesnej. Do tego roku artyści byli głęboko osadzeni w tradycyjnej kulturze ludowej. Rzeźba wyrażała głównie potrzeby religijne ludu. W związku z tym najbardziej przebijają się wątki maryjne i chrystologiczne. Zachowane rzeźby potwierdzają również szczególny kult niektórych świętych, jak św. Jana Nepomucena, broniącego przed utonięciem, wylewaniem wód i gradobiciem, św. Wawrzyńca, chroniącego przed ogniem, św. Antoniego Padewskiego, świętego od rzeczy zagubionych, św. Józefa – patrona ojców, rodzin – czy św. Rocha – chroniącego przed chorobami zakaźnymi.

W przypadku wątków chrystologicznych, najliczniejszą grupą są rzeźby, prezentujące Chrystusa Ukrzyżowanego, natomiast rzadziej występuje Chrystus Frasobliwy czy złożony w grobie. Ostatni wspomniany wątek występuje w domowych kapliczkach, jednak zawsze dominuje tam postać Matki Boskiej Skępskiej.

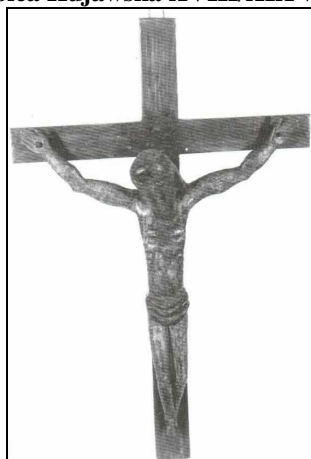
Zauważa się również różnorodność formalną i stylową. Często są to samodzielne rozwiązania formalne i stylowe. Wiele dzieł wykazuje duże zsyntetyzowane uproszczenie kompozycji, czego źródłem mogły być nie tylko braki warsztatowe, ale również samodzielne poszukiwania twórcze. W związku z tym w krucyfikсах postać Jezusa ujęta jest schematycznie i zaakcentowanymi cechami jest przerysowana głowa, dłonie czy stopy. Ma to za zadanie potęgować wrażenia duchowe, odczuwane podczas kontemplacji dzieła. Te niedociągnięcia warsztatowe zamiast zakłócać odbiór ewangelicznych treści, jeszcze bardziej potęgują wzruszenie i emocje. Przykładem są poniższe krucyfiksy ze zbiorów Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku (MZKiD).

Rysunek 8. Chrystus Ukrzyżowany, Kruszwica XVIII wiek

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 8)

Rysunek 9. Chrystus Ukrzyżowany, Izbica Kujawska XVIII/XIX wiek

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 8)

Specyficznym rodzajem są dzieła samouków, którzy podjęli później działalność na szerszą skalę, zamieniając ją w swoje zajęcie zawodowe. Trudno jednak wskazać ich po imieniu, jako że rzadko sygnowano dzieła ludowe. Udało się jednak ustalić kilka nazwisk, ale tylko w XIX i I poł. XX. Wieku. Osoby te w twórczości nawiązywały do stylu gotyckiego, który był najbardziej bliski sztuce ludowej i jej ekspresji. Styl barokowy wymagał od artysty większych umiejętności manualnych i warsztatowych. Najznamienitsze nazwiska wskazano poniżej.

Józef Glanc (1837-1930) – ur. w Rzadkwinie nad Jeziorem Pakoskim, a tworzący we wsi Góra pod Inowrocławiem. Jako młoda osoba wykonywał zabawki i przedmioty gospodarstwa domowego. Jako dorosły, poznał tajniki bednarstwa, ciesielstwa i kołodziejstwa oraz zajął się rzeźbiarstwem. W dziełach twórcy dostrzegalny jest proces uczenia się, jako że początkowe

formy nabierają kształtów anatomicznych i właściwych proporcji. W przypadku wątków martyrologii chrystologicznej dostrzegalne jest podkreślanie męki Zbawiciela poprzez eksponowanie torsu, głowy oraz masywnej korony cierniowej. Mękę podkreśla cielista polichromia jego ciała, na której stróżki krwi obrazują ogrom cierpienia. Cechą charakterystyczną krucyfiksów jest zakańczanie belek krzyża trójlistnie, a także dekoracyjne półki, na których ustawiano lichtarze i kwiaty.

Julian Gólczyński (2 poł. XIX wieku) – kowal, którego dwie prace zasługują na szczególną uwagę: rzeźba św. Marka i św. Łukasza z ok. 1880 roku.

Józef Jarzewski (zm. 1933) – zamieszkiwał w Izbicy Kujawskiej. Zasłynął nietypową jak na artystę ludowego „Drogą do nieba”, która była jednorazowym aktem twórczym, wykonanym przy łóżku umierającej żony. Artysta wykonywał również drewniane laski.

Bolesław Laskowski (ur. 1913 w Lubrańcyku pod Lubrańcem, zm. 1940 podczas bombardowania Lubeki) – z jego twórczości zachowały się rzeźby w kapliczkach i prywatnych domach koło Lubrańca oraz figura św. Franciszka w zbiorach muzeum we Włocławku. W dziełach tych widać zmysł artystyczny oraz skłonność ku realizmowi.

Antoni Paszkiewicz (1814-1877), **Józef Kempniński** (zm. 1910) i **Karol Cebula** (ur. 1907) – rzeźbiarze tworzyli na Kujawach zachodnich.

„**Pastuch z Wieńca**” – artysta anonimowy. Określenie to nadała mu miejscowa tradycja w l. 60. XX. wieku. Wykonał on wiele krucyfiksów na przełomie wieku XIX. i XX. W rzeźbie nawiązywał on do tradycji gotyku, przy czym jego dzieła są rozpoznawalne przez swoistą uniformizację rozwiązań formalnych.

Charakterystycznym elementem sztuki ludowej na Kujawach są występujące w przydrożnych kapliczkach oraz w ołtarzykach domowych figury Matki Boskiej Skępskiej (zwane „osóbkami” - por. poniższe rys.). Do Sanktuarium w Skępem pielgrzymowano już w XIX wieku na odpust w dniu 8 września. W warsztatach kujawskim masowo powielano tę rzeźbę, na co wskazuje tradycja oraz wydzielone w muzeach grupy figur z Lubrańca, Lubienia Kujawskiego, Kowala i Włocławka.

Rysunek 10. Matka Boska S... kępska – Czerniewice, ok. 1900 roku

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 12).

Rysunek 11. Matka Boska Skępska –Lubraniec, XIX/WW wiek

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 12).

Rysunek 12. Ołtarzyk domowy na Kujawach

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

Rozwijała się również ludowa sztuka o charakterze spontanicznym (amatorskim). Postać Maryi wyraźnie zdominowała tematy występujące w plastyce ludowej (rzeźbę Matki Boskiej Skępskiej można napotkać niemal w każdym kujawskim Kościele, wiele z nich w bocznych ołtarzach, przy czym są one noszone w kompaniach pielgrzymujących do sanktuarium maryjnego w Skępem). Pierwowzorem dla tej rzeźby jest figura Marii Służebnicy w Świątyni znajdująca się w Kościele oo. Bernardynów w Skępem. Do rozpowszechnienia prywatnej pobożności i czci, szczególnie względem tej figury, przyczyniło się powstanie styczniowe oraz związane z nim represje zaborców, zmierzające do wyrugowania religijności, jako źródła patriotyzmu Polaków. Wobec utrudnień w pielgrzymowaniu do Madonny Skępskiej, nastąpiła konieczność prywatnej czci w zaciszu domowym przy ołtarzyku. Konsekwencją na ten popyt stała się twórczość lokalnych twórców.

Stypizowany wizerunek Madonny Skępskiej wykształcił się w sztuce ludowej i trwa praktycznie do dziś. Ukoronowano ją w 1755 roku poprzez dodanie połączanego srebrnego płaszcza, korony na głowie oraz półksiężycy przy podstawie, co diametralnie przekształciło wcześniejszy wizerunek „osóbki”. Ten zgeometryzowany i ustabilizowany wizerunek Madonny pozostał niezmienny przez dwa wieki (w okresie działalności dawnych świątkarzy). Wzorzec ten był zgodny z zasadami symetrii, obowiązującymi w ludowej estetyce. Dlatego też w rzeźbach ludowych Madonna, w odróżnieniu do oryginału, ma ustawioną głowę prosto, co nadaje jej znamion hieratyczności oraz monumentalizacji niezależnej od jej rozmiarów.

Madonny Skępskie można pogrupować na różne rodzaje warsztatów, w których powstawały. W niektórych rzeźbach pochodzących z Kujaw zauważa się bardziej uproszczone zdobnictwo płaszcza Madonny, co wynika od oddalenia od sanktuarium w Skępem. Motyw roślinny jest na ogół ryty lub cięty nożem, a kształty gałązek odbiegają od barokowej wici i sprowadzają się do łukowatych i esowatych łodyżek, ukwieconych gałązek, prostych różeg lub spiralnie i mocno zwiniętych ślimacznic, a także wzorów geometrycznych (głównie w partiach kryz, wyłogów sukni spodniej i lamówek szat).

Rysunek 13. Ornamenty ryte na płaszczach Madonn Skępskich

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 15).

Dla odmiany, większość rzeźb, pochodzących z ziemi dobrzyńskiej (niedaleko od sanktuarium), ma w zdobnictwie płaszcz relif wypukły, a przedstawiona w nim więc wyraźnie nawiązuje do srebrnego barokowego płaszczu Madonny.

W każdej z rzeźb widoczne jest dążenie do zachowania symetrii i rytmizacji niektórych partii płaszczu szat. Zauważalna jest też schematyczność modelunku dłoni i twarzy, charakterystyczna dla twórczości ludowej. Rzeźby te cechuje również dość jednorodna polichromia, gdzie złoty lub srebrny kolor płaszczu odsłania partie spodniej sukni pomalowanej kolorem kontrastowym, zaś partie ciała są malowane na kolor cielisty, a długie włosy – ciemnobrązowy lub czarny. Korona wieńcząca Maryję ma kolor złoty lub srebrny, a jej wnętrze ma barwę purpury, zaś obręcz zdobią namalowane szlachetne kamienie.

Rzeźba współczesna

Mówiąc o artystach współczesnych, wskazuje się na osoby, które tworzyły po 1945 roku. Wiele z nich zaczęło podejmować świecką tematykę w swej twórczości, czemu sprzyjał system polityczno-społeczny, oferujący w zamian nagrody, stypendia czy zakupy muzealne.

Również coraz częściej odbiorcami rzeźb były osoby spoza wiejskiego środowiska. Wszystko to sprawiło, iż tradycyjne dzieła, prezentujące dawne wartości i kult, były odsuwane w niepamięć.

Poniżej wskazano najważniejszych twórców tego okresu.

Feliks Błaszczyk (1870-1955, Nieszawa) – tworzył postaci świętych o smukłej bryle, ascetycznym i pełnym zadumania wyglądzie – por. poniższy rys. Rzeźby to głównie: Madonny, Chrystus (Ukrzyżowany, Frasobliwy), św. Antoni i inni święci. Tematyka laicka była obca temu artyście.

Rysunek 14. Św. Antoni, wyk. Feliks Błaszczyk

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 18).

Rzeźby cechowały oszczędne detale snycerskie i skromna polichromia lub jej brak. F. Błaszczyk tworzył też laski zdobione ludzkimi główkami.

Jacenty Laskowski (1888-1962) – syn kowala i powstańca z 1863 roku. Wykonywał głównie wizerunki orłów z ułańskich czapek, ołtarzyki z Matką Boską Skępską, rzeźby do kapliczek, Kościołów oraz parkowe figury zwierząt dla okolicznej szlachty („Pokłon Trzech Króli”, „Matka Boska Niepokalanie Poczęta”, święci). Nieobce w jego twórczości były też szkatułki, detale do mebli i przedmioty codziennego użytku.

Jego twórczość cechuje dążność do realizmu przy jednoczesnym płaszczyznowym wizerunku.

Antoni Chynek (1892-1997) – ur. w Szyszczycach na Kielecczyźnie. Artysta walczył w I Brygadzie Józefa Piłsudskiego, w wojnie obronnej z 1920 roku oraz w kampanii wrześniowej z 1939 roku. W 1945 roku osiadł w Gniewkowie, tam też zaczął rzeźbić. Tworzył głównie

obrazy zapamiętane z wojen oraz postaci historycznych dowódców. W ostatniej fazie życia oddał się też tematyce sakralnej (por. poniższy rys.).

W swych dziełach korzystał z takich materiałów, jak skóra, drut czy naturalne włosie końskie.

Rysunek 15. Szopka (1978), wyk. Antoni Chynek

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 20).

Józef Brzeziński (1910-1988) – ur. w Dziewczopolku koło Przedcza. Tworzył w schyłkowym okresie życia, głównie czerpiąc z traumatycznych przeżyć II wojny światowej i przymusowej pracy w III Rzeszy. W 1970 roku porzucił żonę i zamieszkał samotnie w domu pod lasem, unikając ludzi. W nowym domu dobudował 2 ganki i wypełnił go meblami i sprzętem wykonanymi samodzielnie. Ściany i sufity ozdobił bogatą polichromią z licznymi napisami. Całe wnętrze wypełnił rzeźbami, kolorowymi makietami i plastikowymi kwiatami. Rzeźby to głównie postaci aniołów i ptaków.

Twórczość była w pełni oderwana od tradycji i środowiska (tzw. twórczość naiwna). Spod barwnego i baśniowego świata rajskich stworzeń przeziera ból i osamotnienie

Jan Centkowski (1913-1999) – ur. w Nieszawie. Artysta te wcześniej utracił matkę i te doświadczenia oraz bolesne doświadczenie II wojny światowej (obóz jeniecki, przymusowe roboty) zawarł w swej twórczości. W rzeźbach podejmował przede wszystkim temat Matki Boskiej Skępskiej (symbol jego doznań religijnych), świętych: Franciszka, Józefa i Antoniego (por. poniższy rys.). Podjmował również tematykę świecką (gniazda bocianie, zwierzęta, ludzie, w tym postaci historyczne).

Rzeźby cechuje monumentalizm i hieratyczność, gdzie wyolbrzymiona głowa, dłonie i stopy wiążą się z dostojnością postaci. Te niepowtarzalne cechy rzeźb przyniosły autorowi sławę i zakupów dokonywały muzea etnograficzne w całej Polsce, a także kolekcjonerzy i miłośnicy sztuki ludowej.

Rysunek 16. Św. Franciszek (1973), wyk. Jan Centkowski

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 23).

Z przyczyn osobistych od początku lat 70. do 1988 roku przerwał twórczość. W rzeźbie nie uznawał polichromii i nie malował swoich dzieł (szczególnie w dojrzałej fazie twórczości).

Karol Ziomko (1917-1997) – ur. w Antonówce na Wołyniu. W 1945 roku wyrzeźbił pierwszą poważną pracę – figurę Chrystusa Ukrzyżowanego, jako wotum za przeżyty wojnę. Krucyfiks umieszczono w kapliczce w Michalinie przy domu rzeźbiarza, co zauważyli etnografowie z Torunia i namówili artystę do dalszego tworzenia.

Rzeźby cechowała troska o detale, co było możliwe również dzięki przygotowanym przez niego wzornikom wyciętym z papieru lub tektury. Do najbardziej znanych prac autora należą „Raj” czy „Ostatnia wieczerza” – płasko rzeźbione obrazy, a także: Chrystus Frasobliwy i Ukrzyżowany, Maryja Niepokalanego Poczęcia, Matka Boska Ostrobramska i Matka Boska Częstochowska oraz Madonna Skępska. Chętnie rzeźbił też św. Apostołów (Piotra i Pawła) oraz św. Józefa.

Autor był piewą tradycyjnej wsi, co było odzwierciedleniem jego dziecięcych wspomnień z Kresów Wschodnich (mężczyźni przy żarnach, kobiety przy międlicach – por. poniższy rys.).

Rysunek 17. Żarna (1978), wyk. Karol Ziomko

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 26).

Tadeusz Frąckowiak (1927-2001) – rzeźbiarz i poeta w Wietrzychowic (ur. w Dębiankach na Kujawach). W dzieciństwie przeżył mocno rozłąkę z matką, gdy został wysłany w czasie II wojny światowej na przymusowe roboty do III Rzeszy. Było to decydujące wydarzenie, mające wielki wpływ na jego twórczość.

Bardzo izolował się od świata i po śmierci matki żył samotnie. Dręczyły go obsesje, wizje i koszmary, co odzwierciedlał w rzeźbach. Szczególnie utożsamiał się z męką Chrystusa, co wyrażał w figurach Jezusa Ukrzyżowanego (zapadał nawet na zdrowiu). Chętnie rzeźbił też Chrystusa Frasobliwego. Z oporem tworzył też figury Matki Boskiej (Siewnej, z Błennej oraz w scenie „Ucieczka z Betlejem”), którym zawsze nadawał twarz swej matki.

Nigdy nie godził się ze zmianami świata zewnętrznego, dlatego rejestrował sceny z młodości. Zewnętrzny świat afirmował również poprzez poezję, pełną liryzmu i smutku za odchodzącymi wartościami.

Tworzył szybko, pod wpływem natchnienia, nawet w surowym drewnie, które rzadko kiedy malował.

Na uwagę zasługują również tacy twórcy, jak:

Władysław Wietrzycki (1938-1980) – pochodził z Jerzmanowa pod Boniewem. Stworzył cykl rzeźb, przedstawiających różne prace i zajęcia gospodarskie, a także przemiany pod wpływem cywilizacyjnym.

Piotr Maciejewski (1915-1999) – pochodził ze Smólska i tworzył barwne, malowane i stylizowane figurki ptaszków, które umieszczał na naturalnych gałązkach i podstawkach (por. poniższy rys.).

Rysunek 18. Piotr Maciejewski i jego twórczość (1997)

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 29).

Władysław Kudłak (1922-1987) – z Dobrego pod Radziejowem, tworzący figurki ptaszków i kompozycje kwiatowe.

Andrzej Rusocki (1925-2000) – ociemniały artysta z Ciechocinka, tworzący w glinie (sceny rodzajowe, figury zwierząt, zaś w ostatniej fazie życia – sceny sakralne).

Szczepan Kowalewski (ur. 1909 w Czołowie pod Radziejowem) – rzeźbił głównie figurki zwierząt i przedmioty użytkowe, a także makiety wiatraków.

Nie można zapomnieć o dalej tworzących artystach, których twórczość często trudno przyporządkować do określonego stylu. Są to głównie następujący rzeźbiarze:

Stanisław Zagajewski (ur. 1927-2008) – żył i tworzył we Włocławku.

Feliks Maik (ur. 1919) – z Włocławka. W rzeźbie widoczne są zamiłowania do snycerskich detali, a także dbałości o szczegóły, eksponowane soczystymi barwami. Tworzy m.in.: miniaturki mebli, figurki szachowe, rzeźby sakralne (Madonny Skępskie, Chrystus Frasobliwy). Artysta jest założycielem włocławskiego oddziału Stowarzyszenia Twórców Ludowych.

Bogusław Kotkiewicz (ur. 1940) – tworzy we Włocławku, głównie rzeźby niemalowane o tematyce sakralnej i świeckiej.

Krystian Brzozowski (ur. 1933) – Sromowo pod Łowiczem. Tworzy od 1990 roku, czerpiąc z wątków sakralnych i świeckich. Istotny jest dla niego nurt patriotyczny. Wśród rzeźb dominują postaci Wałęsy, Jana Pawła II czy Matki Teresy z Kalkuty, a także figury ptaków (także egzotycznych).

Edward Kozłowski (ur. 1938)- Ołtoczyn koło Torunia. Sztuki rzeźby nauczył się od ojca w dzieciństwie i choć jest z zawodu elektrykiem, poświęca się tej pasji. Tworzy w tematyce sakralnej i świeckiej i pomaga mu w tym żona Barbara.

Jan Durkiewicz (ur. 1941) – od 1973 roku mieszka na Kujawach. Rzeźbi i maluje, kopiując chętnie znane dzieła. Tematyka jego dzieł ma charakter sakralny oraz świecki, a także historyczny.

Roman Łaszkiwicz (ur. 1948) – Dobrze pod Radziejowem. Imał się wielu zajęć, ale tworzył już od dzieciństwa. Dopiero po przejściu na rentę mógł zacząć tworzyć prawdziwe rzeźby. Podejmuje tematykę chrystologiczną oraz żywoty świętych. Rzeźby cechują smukłe sylwetki i ascetyczne twarze pokryte pokostem lub delikatną polichromią.

Stanisław Lewandowski (ur. 1951) – Kucierz pod Lubaniem. Artysta wykonuje rzeźby i ramy do obrazów.

Krzysztof Zawacki (ur. 1954) – Wichrowice koło Chocenia. W rzeźbiarstwie porusza tematykę ludową oraz folklorystyczną.

Maria Gontarska (ur. 1954) – Włocławek. Artystka rzeźbi figurki aniołków oraz tworzy słomiane pająki i bibułkowe kwiatki.

Cezary Malinowski (ur. 1961) – Podole pod Nieszawą. Tworzy rzeźby o tematyce sakralnej i świeckiej (pojedyncze postaci lub sceny zbiorowe), także na zamówienie Kościoła. W dziełach widoczna jest sprawność warsztatowa.

3.1.2. Zdobnictwo

Izba kujawska

Zdobienie wnętrz wynikało z potrzeby oddzielenia codzienności (profanum) od dni świątecznych (sacrum). Pojawiające się w izbach zielone gałązki, słomiane ozdoby i zioła wiązały się też z dawną wiarą w ich magiczną i ochronną moc.

Coraz bogatszemu zdobnictwu sprzyjało także bogacenie się ludności po dobie uwłaszczenia. W chałupach zlikwidowano otwarte paleniska, co sprzyjało zachowaniu czystości.

Możliwe było zakupienie lepszych i bogatszych mebli, sprzętów, obrazów i figur. Donosi o tym w 1848 roku pismo „Wielkopolanin”, gdzie można przeczytać, że na Kujawach „u najbiedniejszych znajdziesz ściany, tak jak łóżka stoją, całkiem obrazami świętych Pańskich pokryte. Bogatsi mają wielkie obrazy, mianowicie M. B. Częstochowską, ładnie oprawne i na kształt ołtarza ustawione (...). Kujawiacy lubią porządek i ochędństwo, dlatego w izbach jest bardzo ładnie”.

Duże obrazy w masywnych ramach pochylano górami od ściany i wtykano za nie palmy wielkanocne, a na Zielone Świątki – zielony tatarak. W pobliżu wieszano wianki z ziół poświęconych w oktawie Bożego Ciała.

Najczęstsze wizerunki to Matka Boska i Chrystus Ukrzyżowany, a także św. Agata, której przypisywano ochronę przed pożarem.

W specjalnie wydzielonych ołtarzykach umieszczano różne sakramentalia i znajdowały się one naprzeciwko alkierza (sypialni). W XIX wieku rolę mebla obrzędowego pod ołtarzyk pełnił również stół, natomiast w międzywojniu ołtarzyk ustawiano na komodzie, nakrywając ją białą serwetką. Znajdowała się tam również figura Matki boskiej Skępskiej oraz krucyfiks, natomiast obok – lichtarze ze świecami oraz bibułkowe kwiaty (tzw. „różgi”).

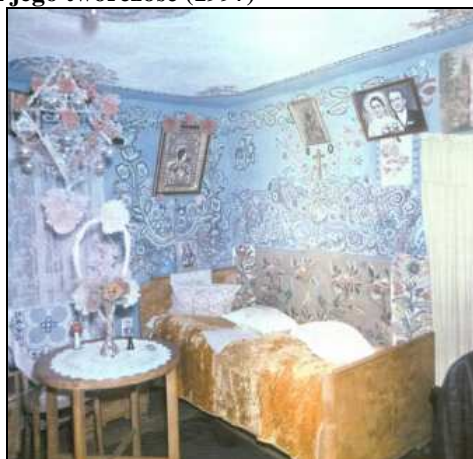
W XX wieku były to często figury gipsowe, a nawet porcelanowe (Matka Boska Niepokalanego Poczęcia, św. Antoni, św. Józef, św. Teresa od Dzieciątka Jezus czy Serce Jezusa i Maryi). Na figurach wieszano różańce, medaliki, a na ołtarzyku umieszczano modlitewniki oraz inne pamiątki z odpustów (np. buteleczki z wodą święconą).

U powały w pobliżu ołtarzyków wieszano słomiane „pajaki”, a przy futrynie umocowywano kropielniczki z wodą święconą.

Jeśli w izbie była gliniana polepa (powszechna jeszcze w XIX wieku), posypywano ją białym piaskiem, a kobiety często układały z piasku ciekawe wzory, nawiązujące do dworskich kobierców.

Zwyczajne przyozdabianie izb, dekorowanie obrazów i figur bibułkowymi kwiatami, ramkami czy girlandami czy sypania wzorów z piasku rozwinęły się na Kujawach w ciekawą formę zdobnictwa wnętrz, obecną nawet w okresie międzywojennym. Po wojnie, tradycja ta w większości miejscowości zanikła, choć np. w Świątkowicach czy Gajówce malowanie wnętrz oraz wykonywanie papierowych makatek przybrało formę prawdziwej sztuki (por. poniższy rys.).

Rysunek 19. Piotr Maciejewski i jego twórczość (1997)

Źródło: Malowane wnętrza mieszkalne Władysławy Włodarzewskiej, Świątkowice gm. Kowal, 1974 (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 37).

Wyroby ze słomy, trzciny, bibuły i papieru

Pająk kujawski

Różnorodne ozdoby słomianego pająka z kłosów zbóż czy grochu miały przynieść dostatek całemu domowi. Wiszące plecione ozdoby z różnych surowców skazują na magię vegetacyjną.

Forma pająka ukształtowała się w XIX wieku na ziemiach polskich na bazie podłaźniczki z zielonego drzewka i dożynekowych wieńców wieszanych u powały, jako symbol vegetacji i wczesnej wiosny. Nazwa nawiązywała do dworskich żyrandoli.

Na Kujawach wykształciło się kilka form pająka, których tradycja wyplatania już zanika. Starym typem była konstrukcja złożona z kilku słomianych płytek różnej wielkości, połączonych łańcuszkami ze słomek zdobionych kolorowym papierem. Każda płytka była wykonana ze skrzyżowanych patyczków oplecionych płasko słomą. Kształty były czworoboczne, ośmioboczne i wieloboczne. Największa płytka to tzw. „zwornik” i była

połączona z mniejszymi. Łącuchy głównego zwornika podwieszano u góry, natomiast mniejszych – opadały gęstymi sznurami.

Poniżej zaprezentowano postaci najwybitniejszych twórców tej formy ozdób wnętrz.

Zofia Tomaszewska (1913-1974) – Grodno pod Kowalem. Artystka ta wykonała własną formę pająka, zwaną „karuzelą”. Słomiane płytki zastąpiła okrągłymi talerzami plecionymi płasko ze słomianych warkoczy. Miejsca łączenia łańcuchów z centralnym talerzem ozdabiała dużymi kwiatowymi zwornikami. Na największych płytkach ustawiała figurki laleczek i muzykantów, wykonane z bibuły, które obracały się wraz z ruchem całego pająka i sprawiały wrażenie kręcącej się karuzeli.

Artystka konstruowała również pająki kryształowe (z trzciny i słomy). Budowała je z oddzielnie wykonanych ostrosłupowych segmentów łączonych podstawami o formach czworo- lub sześciociennych. Segmenty te miały różne wielkości, zaś centralny był znacznie większy od innych i miejsca jego łączenia z pozostałymi zdobiły błyszczące kuleczki lub słomiano-bibułkowe wisiorki. Duże pająki kryształowe dochodziły do ponad metra szerokości, a najmniejsze miały średnicę 10-15 cm.

Rysunek 20. Pająk ze słomy i bibuły typu „karuzela”, wyk. Zofia Tomaszewska, pocz. l. 70

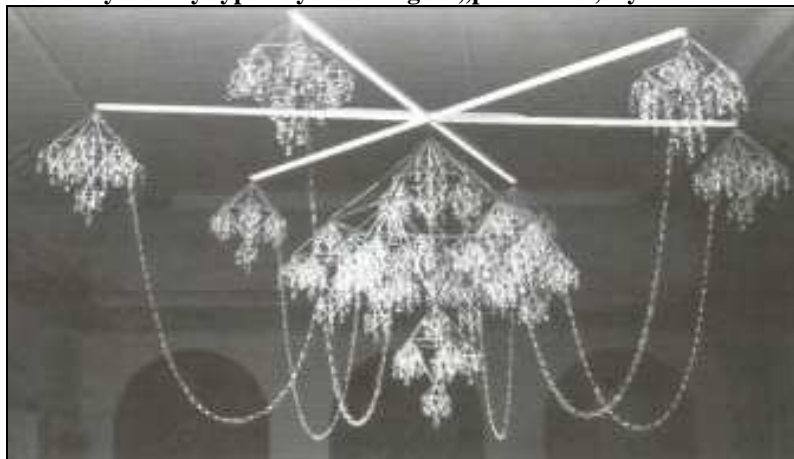
Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s.40).

Anna Krystyna Tarka (ur. 1955) – Włocławek, córka Zofii Tomaszewskiej. W pająkach tej artystki pojawiły się bardzo ozdobne zworniki budowane z kilkunastu warstw bibuły o pofalowanych lub postrzępionych brzegach oraz charakterystyczne wiszące szyszki. Anna Tarka tworzy też bibułkowe kwiaty, girlandy, słomiane kapelusze i koszyczki do święconki.

Odmianą formą pająka kujawskiego jest pająk kryształowy z „pazurami”, czyli, odchodzącymi na boki, słomianymi łańcuszkami girlandami zwieńczonymi mniejszymi koszyczkami. Pająki te podwieszano w rogach pod sufitem. Wykonywały je m.in. **Apolonia Pawłowska** (ur. 1891) z Józefowa pod Przedczem, oraz **Leokadia Wolska** (1905-1997) – z Włocławka.

Leokadia Wolska budowała pająki kryształowe z trzciny i słomy lub samej słomy, co było nowością, jako że do tej pory wnętrza przyozdabiano bibułkowymi dodatkami (por. poniższy rys.). Pająki wykonywała w dwóch wariantach: nowszym (ozdobionym łańcuszkami słomianych oczek) i tradycyjnym (wisiory wykonane były z krótkich słomek przedzielonych kolorowymi kwiatkami z papieru o falistej linii brzegowej). Artystka wycinała poza tym firanki z papieru, sypała wzory piaskiem oraz dziergała serwetki szydełkiem.

Rysunek 21. Pająk z trzciny i słomy typu kryształowego z „pazurami”, wyk. Leokadia Wolska, 1978

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s.42).

Tradycję pajaków kryształowych, bogato zdobionych, kontynuowały: **Władysława Włodarzewska** (1904-1992) i **Eleonora Adamska** (1908-2003). Pająki te charakteryzowały się dużymi bibułkowymi kwiatami umieszczonymi we wszystkich miejscach łączenia koszyczków (por. poniższy rys.). Nowością było też dodanie choinkowych szklanych bombek, a nawet niebieskich „anielskich włosów”. Grubsze konstrukcje były owijane pasemkami kolorowej bibuły o drobno ponacinanym zewnętrznym brzegu. Obecnie podobne pająki wykonuje Aleksandra Zawacka z Wichrowic (ur. 1955).

Rysunek 22. Pająk z trzciny i bibuły typu kryształowego, wyk. Władysława Włodarzewska, 1978

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s.42).

Wspomniane przekształcenie formy pająka kujawskiego wiąże się z ewoluowaniem jego przeznaczenia od stricte obrzędowego do dekoracyjnego.

Bukiety kwiatowe

Bukiety te były wykonane z kolorowej bibuły i papieru oraz ustawiane na ołtarzykach domowych, znajdujących się na stołach, szafkach, komodach i półkach (por. poniższy rys.).

Rysunek 23. Bukiet z bibuły w wazonie z trzciny, wyk. Zofia Tomaszewska, 1961

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s.44).

Występowały one w dwóch zasadniczych formach: okrągłej (przypominającej stożek) i płaskiej (zwanej „rózga”). Podstawą ich konstrukcji był drewniany kijek (łodyżka), od którego na drucie odchodziły liście i kwietne gałązki. Bukiety osadzano w buteleczkach,

słoiczkach (wypełnionych piaskiem) lub zatykano w brukiew lub miękką glinę, która po zaschnięciu tworzyła stabilną konstrukcję. Podstawę owijano kolorową bibułą.

Najpopularniejszymi kwiatami były: róże, astry, maki, chabry, chryzantemy, żonkile i lilie. Róże wykonywano z długiego paska bibuły o wywiniętym uprzednio brzegu, który kręcono spiralnie wokół łądźki. Wykonywano je też z osobno wyciętych płatków z podwójnie złożonej bibuły, okręcając drutem stanowiącym podstawę gałązki.

Kwiaty wielopłatkowe formowano głównie z długiego pasma bibuły, w którym z jednej strony wycinano płatki odpowiednich kształtów: półkoliste, lancetowate, trójkątne, proste. Pasma wielokrotnie okręcano wokół drutu, marszcząc je w zależności od rodzaju kwiatów, zaś wewnątrz umieszczano mniejszy środek lub proste pręciki, upodabniając konstrukcję do żądanej formy kwiatu.

Pojedyncze kwiaty były wielobarwne, dwubarwne lub w jednym kolorze. Kolory zestawiano bardzo odważnie, często w sposób kontrastujący. Najczęstszymi kolorami były: czerwień, biel, róż, barwa niebieska oraz zieleń łądyg i liści.

Innym sposobem budowania kwiatów wielopłatkowych było nakładanie na siebie krążków bibuły lub papieru o ponacinanych strzępiasto brzegach. Środki zawierały małe kółeczka lub pręciki o barwie ciemniejszej od płatków.

Komponując bukiet, używano kwiatów różnej wielkości, gdzie większe umieszczano zawsze w dolnych partiach wazonu, zaś drobniejsze – w górnej części bukietu. W układaniu takich bukietów specjalizowały się: Zofia Tomaszewska oraz kobiety z Włocławka: Maria Szewczyk (1901-1995), Anna Rybarczyk (1908-1973), Helena Glonek (ur. 1903), Leokadia Gontarek (ur. 1920).

Wyjątkiem od powyższej reguły był ośrodek świątkowicki i okolice Przedcza, gdzie bukiety formowano w jednorodny sposób – wszystkie kwiaty miały tę samą wielkość oraz kolor. Kompozycje wieńczyły wydłużone „wąsy” z cienkiej, aluminiowej folii czy błyszczącego celofanu różnej barwy. Ten typ bukietów wykonuje Barbara Szmajda (ur. 1954). Bukiety miały wysokość od 40 do 90 cm. Niekiedy płatki lub pręciki kwiatów podbarwiano farbą wodną, stosując barwny kontrast, przyciemnienia lub rozjaśnienia.

Z kwiatów wykonywano też *korony* i *girlandy* na święte obrazy oraz na lustra. Korony miały kształt upodobniony do kształty ram obrazów. Formowano je z grubszego drutu, na którym okręcano kwiaty i liście. Girlandy formowano z cieńszego drutu, tak by mogły one przybierać półkoliste kształty. Wieszano je prosto lub asymetrycznie na lustrach i ścianach. Mniejszymi przyozdabiano gipsowe figury umieszczone na półkach. Girlandy miały od 1-2 metrów długości.

Swego rodzaju nowością były zawieszki z kijka lub drutu, które posiadały oczko do wieszania na ścianie lub firance. Typ ten upowszechniła M. Szewczyk oraz A. K. Tarka (por. poniższy rys.).

Rysunek 24. Bukiety z bibuły (różgi), wyk. Anna Tarka, 1996

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s.47).

Firanki

Były one wycinane z dużą starannością z cienkiego papieru lub bibułki, klejone bezpośrednio do futryn okien. Papier na firanki składano na 4-8 części i wycinano naszkicowany ołówkiem wzór. Wycinano motywy geometryczne: koła, rozety, gwiazdki, linie łamane i półkoliste, romby. Roślinne motywy ograniczały się do esowatych lub łukowatych łodyg bogato ulistnionych, wieńczonych kwiatami chabrow, słoneczników, kiści winogron czy kwiatów wielopłatkowych. Poziom ich wykonania był różny.

Kobiety z Żarowa wycinały je z duże wzory oraz zdobiły bibułkowymi kwiatami, umieszczonymi w centrum. Dolna krawędź firanki była wycięta w „zabki” o falistej linii brzegowej. Po zawieszeniu na oknie, firanki dekorowano po bokach paskiem kolorowej bibuły, najczęściej spiralnie skręcając lub dzieląc rytmicznie małymi kokardkami.

Z papieru wycinano też wąskie „zabki”, czyli paski z dekoracją ażurową o motywach geometrycznych. Niekiedy były gładkie, a jedynie dolna krawędź wycięta była w trójkątne zęby. Formy te zdobiły półki w szafach, kredensach (serwantkach), były też przyklejane bezpośrednio do okapów kominów nad otwartymi paleniskami.

Sypanie piaskiem

Był to powszechny obrzęd, upiększający izby z okazji ważniejszych świąt kościelnych (Wielkanoc, Zielone Świątki) – por. poniższy rys. Z sypanego piasku układano interesujące wzory. Na Kujawach było to nawiązanie do mitycznego „drzewka życia” lub kosmosu (słońce, księżyc, gwiazdy). W wieku XIX kształty zmodyfikowano pod wpływem dworskich kobierców i dywanów, które inspirowały kobiety pracujące na dworach. Wiosną i latem wzory sypano na podwórkach czy drózkach biegnących z ulicy do domu.

Rysunek 25. Władysława Włodarzewska podczas sypania piaskiem, 1973

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s.49).

Piasek musiał być suchy, biały i sypki. Do najpowszechniejszych technik sypania należało sypanie go wprost z przymkniętej dłoni. Niekiedy wykorzystywano butelkę, lejek, dzbanek z dzióbkiem albo dziurawy kubeczek.

W okresie międzywojennym panny za pomocą usypywanych na drogach kształtów starały się przyciągnąć do swych chat kawalerów. Po ostatniej wojnie w Łagiewnikach pod Inowrocławiem odnaleziono w domu Józefy Tarneckiej wzory o motywach geometrycznych, które piaskarka przeniosła z okolic Strzelna.

Zwyczaj ten był powszechny do czasu, gdy w izbach występowały gliniane klepiska. Wraz z upowszechnieniem drewnianych podłóg w okresie międzywojennym wzory rysowano jedynie w kuchniach i sieniach.

Motywy były roślinne lub geometryczne, wzbogacane napisami i figurami zwierząt. Kwiatowe wzory składały się z ukwieconych gałązek róż, chabrów, słoneczników, bratków czy chryzantem. Niekiedy posiadały formę spirali z pojedynczym kwiatem, drobnymi rozetkami czy listkami. W przypadku motywów geometrycznych były to ślimacznice i

„drzewka życia”, esownice, wiatraczki, drabinki, linie łamane oraz romboidalne kratownice. Znane były też spirale, serca, rybie łuski, kółka, kropki i ich kompozycje. Pojawiały się również napisy witające gości, błogosławiące i zapraszające do środka.

Do najbardziej znanych piaskarek należały: Zofia Włodarzewska, Maria Żołnowska (1923-1987), Zofia Szmajda-Mierzwicka (ur. 1921), Genowefa Giergielewicz (ur. 1924) czy Józefa Frankowska (1896-1989).

Malowane wnętrza

Tradycyjnie ściany w izbach były bielone wapnem. Niekiedy dla ozdoby kładziono „packi”, maczając szmatę w niebieskiej farbce do krochmalenia bielizny. Sporadycznie malowano szlaczek pod powałą, a miejsca narażone na zabrudzenie zasłaniano papierowymi makatkami.

Dopiero w międzywojniu rozpowszechniły się gotowe szablony do dekoracji ścian oraz stemple z ziemniaka, marchwi, buraka czy cykorii, na których wycinano wzory. Maczano je w farbce i odciskano wzory na ścianach. Te sposoby zdobienia ścian wyparł wałek malarski, stosowany po II wojnie światowej.

Władysława Włodarzewska oraz Eleonora Adamska ze Świątkowic należały do szczególnie uzdolnionych malarek. Po wojnie w ich chatach odnaleziono ręcznie malowane ściany, na których znajdowały się kompozycje kwiatowe, okalające także futryny drzwi i okien.

Władysława Włodarzewska posługiwała się przy tym własnoręcznie wykonanym pędzelkiem z kępki włosia oraz barwnikami fabrycznymi, łącząc je z wapnem (potem stosowała farbki wodne) – por. poniższy rys.

Rysunek 26. Władysława Włodarzewska w swoim mieszkaniu w Świątkowicach, 1974

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s.52).

Kompozycje ścienne artystka przedzierała barwnymi makatkami malowanymi na papierze. Uzdolnienia W. Włodarzewskiej sprawiły, iż wyłamała się ona spod istniejących konwenansów i dała upust swojemu talentowi i twórczości. Malowała ona żywiołowo, stosując gruby i zdecydowany kontur, zestawiając kontrastowe barwy. Wśród wątków malarskich znajdowały się kompozycje kwiatowe, zwierzęta, ludzie i ptaki, będące odzwierciedleniem tęsknot autorki za lepszym życiem.

Eleonora Adamska była szwagierką W. Włodarzewskiej. Jej twórczość cechowała się większym spokojem i delikatnością. Jej kompozycje były bardziej wiotkie, złożone z falujących łodyg, jaśniejszych kolorów i mniej kontrastujących (por. poniższy rys.).

Rysunek 27. Eleonora Adamska w swoim mieszkaniu w Świątkowicach, 1985

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s.55).

Wśród innych, znanych artystek, zdobiących ściany, należy wskazać następujące osoby: Maria Żołnowska, Zofia Szmajda-Mierzwicka, Jadwiga Maciejewska (Kłótno), Władysława Muszyńska (Wola Nakonowska), Helena Głonek, Cecylia Zielińska (1912-2000) czy Genowefa Nebeling-Kędzierska).

Osobną grupę malarek stanowiły kobiety z Żarowa i innych wsi z okolic Przedcza. W tej części Kujaw żywa był tradycja zdobienia ścian „packami” przy użyciu farbki stosowanej do prania lub roztworu octu zabarwionego kolorową bibułą. Malarki te były jednak znacznie powściągliwe w swej twórczości.

Zdobnictwo mebli

Wyjątkowo okazałe są w izbach kujawskich skrzynie wiane i inne meble. Oskar Kolber tak opisywał w 2 poł. XIX. Wieku wnętrze takiej chaty: „Mnóstwo sprzętów, łóżko

wysokie pierzynami usłane, skrzynki i szafy w jaskrawe kwiaty lub wzorzyste gałęzie pomalowane, w tych ostatnich (...) talerze i miski rzędami poustawiane lub poprzypinane na haczyki, wreszcie na głównej ścianie porozwieszane obrazy świętych, napotkasz w każdym niemal mieszkaniu; wszystko to utrzymane w ładzie i czystości (mianowicie na święto)”.

Skrzynie wianne

Skrzynie te otrzymywały panny w posagu ślubnym. Były podstawowym meblem schówkowym do przechowywania tkanin, strojów odświętnych, bielizny i kosztowności, ale także przedmiotem dumy i ważnym rekwizytem podczas uroczystości weselnych. Wielkość i dekoracje malarskie skrzyni świadczyły o atrakcyjności i majątności panny młodej. W trakcie przewożenia panny do domu pana młodego, skrzynia zajmowała eksponowane miejsce na wozie. Zdejmując ją niesiono ją w taki sposób, by sprawiała wrażenie ciężkiej oraz pozwalając gapiom podziwiać jej kunszt. W XIX wieku stawiano ją w najbardziej eksponowanym miejscu w chacie i był to najważniejszy mebel schówkowy. W XX wieku wyparły ją szafy, bieliźniarki i komody.

Skrzynie kujawskie nawiązują konstrukcją do skrzyń renesansowych, sprowadzanych do Polski i Italii. Występowały one najpierw w środowiskach warstw wyższych (szlachta i mieszczenie), natomiast w XVIII wieku zaadaptowały się u bogatych chłopów.

Najstarsze skrzynie datowane są na 1800 rok i były produkowane głównie przez warsztaty stolarskie w małych miasteczkach. Malowaniem skrzyń zajmowały się głównie kobiety.

Częste kontakty pomiędzy wytwórcami skrzyń (targi, jarmarki) sprawiły, iż na Kujawach wykształcił się typ skrzyni o formie i stylistyce malatur na tyle odmiennej, iż pozwala to odróżnić ją od pozostałych w kraju. Ścianki są lekko zwężone ku dołowi, umieszczane na profilowanej pełnej lub dwudzielnej desce, spoczywającej na drewnianych kółkach. W tym typie skrzyń ściana licowa podzielona jest na trzy pola malarskie, zamknięte arkadami zbudowanymi z dodatkowo nałożonych listew poziomych i pionowych kolumniek (pilastrów). Często pola zdobnicze wydzielone są w całym licu sposobem malarskim. Motywy malarskie są bardzo zbieżne. W skrzyniach trójdzielnych, malatury występują w dwóch rodzajach:

- motywy kwiatowe trzech malatur są identyczne, a jedynie odmienna jest kolorystyka środkowego pola,
- kompozycje pól bocznych są jednakowe i różnią się od pola środkowego.

Schemat kompozycyjny kwiatów jest symetryczny, jednoosiowy. Składa się z dużego kolistego kwiatu, wokół którego znajduje się wiele drobnych elementów kwiatowo-roślinnych. Centralny kwiat to nawet jedna trzecia (niekiedy połowa) powierzchni pola zdobniczego. Motywy nawiązują do stylizowanych róż.

W drugim rodzaju malatur, centralny kwiat jest znacznie mniejszy, zaś podstawą formy jest tulipan ujęty profilowo. W obu przypadkach centralny kwiat wychodzi z prostej łodyżki o gęstym ulistnieniu.

Malowane były również wieka, ale obecnie są one niewidoczne ze względu na używanie i przetarcia nawet do samego drewna. Widać na nich zbieżność motywów ze ścianami bocznymi.

We wszystkich przypadkach na płaszczyznach skrzyń dominowała zieleń, a w tle arkadowych pól – różne odcienie czerwieni (ta może być czerwono pomarańczowa aż po czerwono-brunatną). Kolorem podstawowym był też jasny brąz i odcienie ciemnobrunatne. O wiele bogatsze zestawienie kolorów związane było z motywami kwiatowymi. Były to: czerwień, kolor niebieski, szafir, ciemny granat, barwa żółta i biel. W kształtach kwiatów dominują stylizowane róże, tulipany, stokrotki, narcyzy oraz kwiaty wielopłatkowe – por. poniższy rys.

Rysunek 28. Skrzynia kujawska wianna (trój arkadowa) z Żarowa

Źródło: Zbiory MZKiD (K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 61).

W łodygach o długich liściach występuje barwa zielona, ale także żółta i czerwona. Liście mają lancetowaty kształt, niekiedy są wydłużone, soczewkowate, łękowate i trójkątne. Często występują między nimi białe kółka. Elementami luźnymi są małe bukietki kwiatowe – por. poniższy rys.

Rysunek 29. Układy kwiatowe w polach zdobniczych skrzyń kujawskich

Źródło: K. Pawłowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003, s. 63.

W skrzyniach występują również indywidualne rozwiązania formalne. Przykładowo łodyga kwiatu wychodzi z małych kielichowatych wazonów lub waz. Są to także asymetryczne i swobodne kompozycje bukietów kwiatów, jednak formy te należą do rzadkości.

Skrzynie te przestały być produkowane w okresie międzywojennym. Wielu wykonawców z powodu braku zapotrzebowania przeniosło się nawet na Podlasie. Ostatnią skrzynię kujawską wykonano w Kowalu w 1949 roku (malarką była Anna z Twardowskich Micińska).

Kredens (miśnik)

Mebel składał się z dolnej szafki i nadstawy z otwartymi półkami. Popularny był na Kujawach do 2 poł. XIX. wieku, ustępując potem miejsca serwantkom i kredensom z politurowaną powierzchnią. W kredensach kujawskich można się dopatrzeć reminiscencji mebli gotyckich.

Malatury miśników nawiązują do malatur skrzyń kujawskich. Występują na drzwiczkach po obu stronach oraz na zwieńczeniu górnej nadstawy, mającej postać trójkątnej listwy, czasem profilowanego gzymsu.

Dekoracjami są kwiaty ściśle wypełniające płaszczyznę według zasad jednoosiowej symetrii kompozycji. Układ kompozycyjny mirników był jednak bardziej dowolny niż miało to miejsce w przypadku skrzyń kujawskich.

Pojawiały się na nich kolory takie, jak: biel, czerwień, zieleń, bordo, niebieski, żółty. W przypadku braku malatur, dekoracją były profilowane gzymsy, wycinane esownice czy łuki.

W meblach tych ustawiano kolorowe talerze fajansowe, misy, kubki, a w bogatszych domach – porcelanę. We wrębach umieszczano sztuce, a w gładkich miejscach półek – klejono papierowe lub płócienne „zębki” – por. poniższe rys.

Rysunek 30. Miśnik kujawski oraz skrzynia kujawska

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

Rysunek 31. Miśnik kujawski

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

3.2. Rękodzieło ludowe⁸

Przemiany w ostatnich dziesięcioleciach XX. wieku miały bardzo duży wpływ na kształt dzisiejszej sztuki ludowej oraz rękodzieła Kujaw. Wiele rzemiosła, jak garncarstwo czy plecionkarstwo, po prostu zanikło. W związku z tym wielu rękodzielników określa się obecnie mianem twórcy ludowego, jako że, choć czerpią z tradycji ludowej, w wielu elementach korzystają z indywidualnych rozwiązań. Do najliczniejszych rękodzieł, należą obecnie na Kujawach kowalstwo, hafciarstwo czy wykonywanie strojów ludowych.

Wśród zawodów, które zostały skazane na zapomnienie, należy wspomnieć choćby kołodzieja (wytwarzał koła do wozów) czy bednarza (wytwarzał beczki) – por. poniższe rys.

Rysunek 32. Kołodziej i jego warsztat

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

Rysunek 33. Bednarz i jego warsztat

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

⁸ Opracowano na podstawie: D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004.

Dla współczesnego rękodzieła znamienny jest również odmienny odbiorca wyrobów (głównie mieszkańcy miast). Wymusiło to zmianę upodobań estetycznych i praktycznych wykonywanych rękodzieł. W związku z tym obecne wytwory sztuki ludowej są naznaczone ewolucją, zachodzącą w kulturze regionalnej. Ogromnie ważną rolę odgrywają też muzea regionalne, które od lat 40. XX. wieku zajmują się mecenatem twórców i rękodzielników.

3.2.1. Hafciarstwo

Haft znany był już w starożytności i jest najstarszą formą zdobienia tkanin. Początkowo zajmowały się nim żeńskie klasztory oraz zespoły cechowe, a także damy dworu i szlachcianki. Sztukę tę opanowały kobiety wiejskie, podpatrując wyższe sfery.

W okresie renesansu haftem przyozdabiano zarówno żeńskie, jak i męskie stroje, a także obicia mebli, zasłony, baldachimy i kotary. Na kujawskiej wsi haft pojawił się w połowie XIX wieku i zdobił kobiecy strój świąteczny: czepce, kryzy i kołnierzyki, fartuchy oraz halki. Współcześnie zdobi się nim obrusy, serwetki, bieżniki i pościel.

Cechą charakterystyczną haftu na Kujawach jest jego biały kolor oraz krótkie ścięgi, a także różnorodność motywów roślinnych. Podstawą są krótsze i nieco dłuższe, lekko wijące się gałązki z okrągłymi lub wąskimi listkami. Na końcach znajdują się liście dębu, bzu, koniczyny i krzaku róży. Motywem są również pączki kwiatowe i listki z promyczkami. Jest również wiele kwiatów stylizowanych, np. o falistej linii brzegowej oraz częsty motyw w postaci kiści winogron. Kompozycje te uzupełniają takie motywy, jak: ślimacznice, esownice i perełki.

Do głównych ściągów należą: sznureczek, atłasek wypukły (podściełany), atłasek płaski, wałeczek (wąski atłasek na podkładzie), kładziony (pojedynczo lub wielokrotnie), dziergany i dziureczkowy.

Gałązki w hafcie kujawskim wykonuje się ścięgiem sznureczkowym, gdzie wąskie listki haftowane są ścięgiem pojedynczo lub podwójnie kładzionym. Owalne listki są wykonywane atłaskiem podściełanym, podobnie, jak płatki kwiatów, brzegi większym motywów. Często jest również łączenie dwóch ściągów (np. kwiaty chabrów czy owoce winogron, które wykonane atłaskiem podściełanym i sznureczkiem).

Środki kwiatów wykonane są w postaci kółeczka, pustego w środku lub z kilkoma perełkami wewnątrz. Odmiernym sposobem jest duża kropka haftowana ścięciem wielokrotnie kładzionym. Stosuje się też środki wykonane haftem dziureczkowym (angielskim).

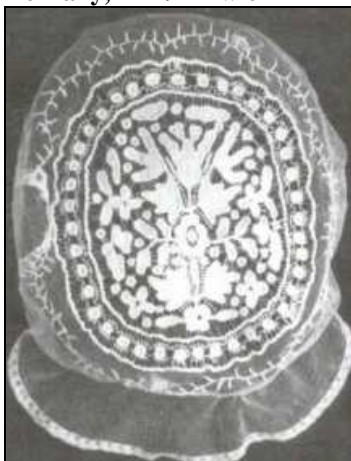
Ścieg dziergany jest stosowany głównie do wyrabiania ząbków brzeżnych do wykańczania brzegów hałek, fartuchów, kołnierzyków oraz obrusów i serwetek, natomiast ścieg wałeczek – do haftowania tiulowych czepców – por. poniższe rys.

Rysunek 34. Czepiec tiulowy, wyk. Leokadia Machtyl, 1982

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 9).

Rysunek 35. Czepiec snutkowy, wyk. nieznany, XIX/XX wiek

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 10).

Rysunek 36. Czepce zabytkowe

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

Na Kujawach popularne były też tiulowe fartuchy, w przypadku których haft wykonywano techniką przewlekania. Polegała ona na przewlekanii nici poprzez oczka tiulu zgodnie z jego strukturą w kierunku pionowym, poziomym lub skośnym ścięciem przed igłą.

W hafcie kujawskim, głównie w kobiecych czepkach, znany też jest haft snutkowy (ażurowy). Został on tu zapożyczony z Wielkopolski i jest on wykonywany na białym płótnie za pomocą białych nici. Wykonywany on jest ścięciem dzierganym poprzez obhaftowanie narysowanego na płótnie wzoru.

Oczywiście bardzo istotną kwestią każdego haftu jest jego kompozycja. Na początku dziejów haftu kujawskiego, zdobieniem były postaci trzech pionowych jednakowych gałązek (różg). W miarę zmniejszania się główki, znikająca kolejna różga aż do jednej. Układ z jedną różgą nazywa się osiowo-symetryczny. Popularny jest też układ centralny, z zasadniczym motywem położonym pośrodku denka i mniejszymi dookoła. W przypadku fartuchów płóciennych lub inletowych, ich zdobienie ma zawsze te same cechy: haft zakomponowany jest w postaci zwartej szlaku, biegnącego wzdłuż brzegów i dołu.

Kilka drobnych motywów było zawsze umieszczanych na końcach wiązań, np. w postaci małych kwiatków na krótkich gałązkach. Elementy te, jak kołnierze, były noszone na wierzchu granatowych lub niebieskich kabatów i gorsetów, co uzasadnia takie poczynania por. poniższe rys.

Rysunek 37. Fartuch, wyk. Krystyna Włodkowska, 1988

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 11).

Rysunek 38. Halka, wyk. Zofia Szmajda-Mierzwicka, 1988

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 12).

W kujawskim stroju świątecznym spotyka się też kołnierzyki zdobione haftem snutkowym. Zdobiono też nim białe płócienne halki z oddzielnie przyszywaną, mocno marszczoną falbanką. Haft znajdował się tylko na falbanie. Najczęstszym motywem były drobne kwiatki, krótkie gałązki i dziurki.

W XIX i XX wieku haftowaniem strojów zajmowały się kobiety wiejskie w chwilach wolnych od prac domowych i gospodarskich i były to głównie kobiety, które nie stać było na zakup gotowych strojów. Na Kujawach istniało kilka ośrodków hafciarstwa, gdzie towar był sprzedawany na jarmarkach, targach i w handlu obwoźnym. Jednym z nich był Radziejów Kujawski, gdzie działały: Joanna Chmielewska (1875-1954), Maria Szewczyk (1901-1995), Kazimiera Polankiewicz (1903-1963), Stanisława Ignasiak (1908-1984), Leokadia Machtyl (ur. 1916), Stanisława Karpińska (1911-1985), Zofia Lewandowska (1900-1985) i Lucyna

Nowacka (1889-1961). Pozostałymi centrami haftu były: Kruszwica, Inowrocław, Strzelno, Kowal i Włocławek.

Okres II rojny światowej wpłynął niekorzystnie na ludowe zdobnictwo i rękodzieło. Po tym okresie nikt nie szył i nie zdołał haftem stroju ludowego. Muzeum Kujawskie we Włocławku dopiero w latach 50. XX. wieku rozpoczęło starania o reaktywację tej tradycji. Umożliwiło to rozpropagowanie tej umiejętności, dzięki czemu dziś Kujawy SA ważnym ośrodkiem hafciarstwa ludowego. Okazało się również, iż obecne hafciarki wykonują też współczesne formy, jak: obrusy, serwetki, bieżniki, bieliznę pościelową czy bluzki kobiece (por. poniższe rys.).

Rysunek 39. Bieżnik z serwetkami, wyk. Genowefa Giergielewicz, 1984

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 13).

Rysunek 40. Serwetka, wyk. Maria Szewczyk, 1976

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 13).

Tradycyjny haft związany ze strojem ludowym należy już do przeszłości, jednak na współczesnych formach pojawiają się tradycyjne motywy hafciarskie. Do współczesnych

hafciarek należą: Irena Najdek, Regina Majchrzak, Krystyna Włodkowska, Zofia Szmajda-Mierzwicka, Krystyna Zagrabska, Genowefa Giergielewicz, Bożena Sobczak, Elżbieta Tzeczak i Zofia Bielecka.

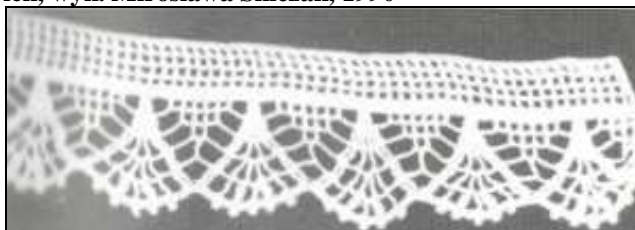
3.2.2. Koronkarstwo

W Europie znanych jest wiele odmian koronki w zależności od techniki wykonania. Na Kujawach jest to głównie koronka szydełkowa. Pierwsze koronki pojawiły się tu w końcu XIX. wieku, jako podłużne wstawki do pościeli. Następnie zostały wykorzystane w zdobnictwie kobiecych bluzek, Helek i bielizny nocnej. Modne stały się też różne rodzaje serwetek, także po II wojnie światowej.

W przypadku pościeli były to głównie powłoki na poduszki i jaśki w postaci podłużnych pasów o szerokości 8-10 cm. Szersze wstawki pojawiły się później i miały zastosowanie w powłokach na kołdry i pierzyny. Modne były też wstawki narożnikowe. W latach 20. XX. wieku pojawiła się moda na zdobienie wnętrza serwetami i serwetkami, ząbkami do półek w kredensach czy wykańczania brzegów ręczników płóciennych. Rękodzieło to przetrwało do 2 połowy XX. wieku. W latach 50. i 60. tego wieku popularne stały się też firany i kapy na łóżka. Wyroby te miały wszechstronne zastosowanie. Najwięcej serwetek miało od 10-15 cm średnicy.

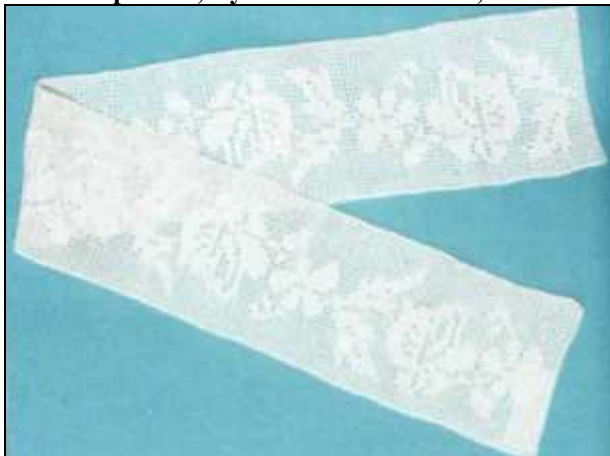
Koronę szydełkowa wykonuje się z nici lnianych lub bawełnianych różnej grubości przy pomocy szydełka. Podstawą wyrobu jest łańcuszek, na którym opiera się cały wzór wykonany splotami. Łańcuszek tworzony jest poprzez wykonanie szydełkiem pętelki z nitki idącej od kłębka, następnie, nabierając na szydełko nić, przeciąga się ją przez wykonaną pętelkę, co tworzy łańcuszek – por. poniższe rys.

Rysunek 41. Ząbki do półek, wyk. Mirosława Skiczak, 1990

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 17).

Rysunek 42. Wstawka podłużna do pościeli, wyk. Genowefa Kurant, 1982

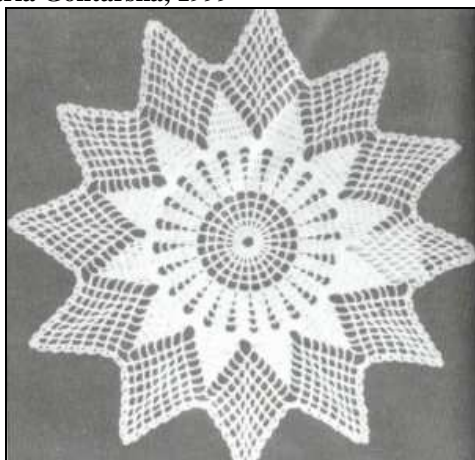
Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 18).

Półsłupek powstaje przez wbicie szydełka w oczko łańcuszka, nabranie nitki od kłębka i przeciągnięcie jej przez to oczko, a następnie ponowne nabranie nitki od kłębka i jej przeciągnięcie przez oba oczka na szydełku. Ze słupków i półsłupków powstają sploty ozdobne.

Cechą charakterystyczną kujawskich haftów jest ich sprężystość i oczkowa struktura. Tło wyrobu jest ażurowe, wykonane słupkami wbijanymi w co drugie lub co trzecie oczko łańcuszka.

Podstawowe motywy, to: gwiazdki, wachlarzyki, wiatraczki, szyszki, kwiaty wielopłatkowe i listki na gałązkach. Spotykane są też ptaszki oraz napisy („dobranoc”, „Błogosław Boże”). Wiele motywów wykonanych jest ozdobnymi splotami – por. poniższy rys.

Rysunek 43. Serwetka, wyk. Maria Gontarska, 1999

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 20).

Hafciarstwo popularne jest także dziś wśród kobiet kujawskich, jednak głównie w formie serwetek i serwet, gdzie do rzadkości należą wstawki do pościeli, firanki czy kapy. Wiele kobiet potrafi jednak odtworzyć dawne wzory. Do najbardziej znanych twórczyń należały: Genowefa Lewandowska (1914-1989), Leokadia Wolska (1905-1997), Genowefa Giergielewicz (ur. 1924), Bożena Sobczak (ur. 1953), Mirosława Skiczak (ur. 1943), Jadwiga Reska, Grażyna Świątek czy Genowefa Kurant.

3.2.3. Kowalstwo

Kowalstwo ludowe rozwinęło się w 2 połowie XX. wieku, co miało związek z uwłaszczeniem chłopów, a przez to – rozwojem zdobnictwa, dzięki któremu chciano podkreślić własną niezależność oraz zamożność. Niskie ceny żelaza sprawiły, że powstawały nowe kuźnie, właścicielami których byli kowale dworscy i małomiasteczkowi. Byli oni jedynymi dostawcami wyrobów żelaznych dla gospodarstwa rolnego. Po I wojnie światowej rękodzieła te były wypierane przez produkcję fabryczną, jednak kuźnie funkcjonowały nadal i specjalizowały się w naprawach, produkcji drobnych przedmiotów oraz podkuwaniem koni. Po II wojnie światowej kowalstwo znów rozkwitło, jednak nie trwało to zbyt długo.

Kowalstwo na Kujawach przechodziło podobne etapy rozwoju. Powszechne stało się odchodzenie od tradycyjnych usług i przeobrażanie się w zakłady ślusarsko-samochodowe. Do dziś zachowało się bardzo niewiele kuźni tradycyjnych.

Kuźnia wymagała dysponowania odpowiednim budynkiem (murowanym), a także specjalistycznych narzędzi i surowca (żelaza). Ważne miejsce zajmowało palenisko, w którym palono węglem drzewnym, kamiennym i koksem. Przy palenisku musiały się znaleźć miechy do podsycania ognia (po II wojnie światowej zastąpiła je elektryczna dmuchawa wirnikowa) – por. poniższy rys. Przy palenisku znajdowało się kowadło ustawione na pniu wkopanym w ziemię. Starsze z nich miały formę prostokątnego bloku, potem pojawiły się jednorożne, a obecnie dominują dwurożne kowadła. Potrzebnych było również wiele narzędzi, jak młotki o różnej wielkości i kształcie, kleszcze (do podtrzymania żelaza), cyrkle, gwintownice, gwoździownice i pilniki, a także zdzierak (do wyrównywania końskich kopyt), nóż, strug czy Dutka do poskramiania konia podczas kucia.

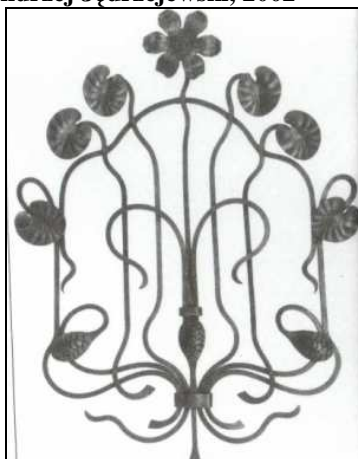
Rysunek 44. Miechy

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

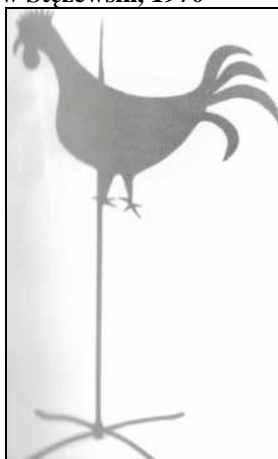
Od lat 50. i 60. XX. wieku kuźnie świadczyły różne usługi, koncentrując się na wyrobie narzędzi rolniczych i ich naprawie. Naprawiano też narzędzia pochodzenia fabrycznego. Powstawały też takie przedmioty, jak: kraty okienne, zamki, kłódki, dzieżgonie (grzebień do obrywania główek lnu), wiatrowskazy, krzyże cementarne, kapliczkowe, przydrożne. Wykuwano też trójnóżki pod garnki, tasaki, haki do wyjmowania garnków z ognia, dusze żelazek, okucia do mebli, świeczniki – por. poniższe rys.

Rysunek 45. Kratka okienna, wyk. Andrzej Jędrzejewski, 2002

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 24).

Rysunek 46. Wiatrowskaz, wyk. Stanisław Stężewski, 1970

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 25).

Rysunek 47. Świecznik, wyk. Ireneusz Chmielewski, 1971

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 27).

Większość tych wyrobów cechowała prostota wykonania i najważniejsza była ich solidność i gładkość powierzchni. Niektóre z nich zdobiono jednak delikatnym ornamentem bądź innymi elementami (np. wiatrowskazy – żelaznymi kogutkami, krzyże cmentarne – misternie wygiętym płaskownikiem). Artystyczne detale zaczęto stosować głównie w połowie XX. wieku, kiedy przyszła moda na finezyjne balustrady balkonowe, osłony na kaloryfery czy ogrodzenia (ozdobami były: spirale, liście, esownice czy woluty).

Jeszcze w latach 70. XX. wieku na Kujawach funkcjonowało kilkanaście kuźni z tradycyjnymi metodami produkcji nabytymi przez kowali u ojców czy mistrzów nawet przed I wojną światową. Wiele z nich upadło po śmierci bądź przejściu na emeryturę właściciela, jako że brakowało następców.

Należy wspomnieć przede wszystkim o następujących osobach: Teodor Kasiorkiewicz z Osiecin, Stanisław Stężewski z Humlina, Władysław Michałkowski z Lubrańca, Bolesław Porański z Koneckich Gór, Kazimierz Szymczak z Brzezin. Twórczość tych kowali wyróżniała się estetyką i pragmatyzmem, a została odkryta podczas konkursu na kowalstwo ludowe, zorganizowanego przez Muzeum Kujawskie we Włocławku w 1969 roku.

Do dziś funkcjonuje zakład kowalski w Osiecinach, prowadzony obecnie przez Andrzeja Jędrzejewskiego (wnuka Teodora). Działa też zakład prowadzony przez Andrzeja Schmidta w Piotrkowie Kujawskim. Zakłady te są przykładem dostosowania się kowalstwa do współczesnych potrzeb (por. poniższy rys.).

Rysunek 48. Zestaw kominkowy, wyk. Andrzej Schmidt, 1989

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 30).

3.2.4. Garncarstwo

Naczynia gliniane towarzyszyły człowiekowi od tysięcy lat. Początkowe modelowanie w glinie przekształciło się później w prawdziwe rzemiosło (garncarstwo). Jeszcze do początku XX. wieku rzemiosło to było bardzo popularne, jako że wyroby te spotykały się z ogromnym popytem. Do głównych ośrodków garncarstwa na Kujawach należały: Brdów, Izbica Kujawska, Kowal, Kleczew, Lubień Kujawski, Raciążek, Sompolno i Włocławek.

Garncarstwo jest jednym z bardziej wymagających rzemiosł, gdzie poza zdolnościami konieczne było odpowiednie wyposażenie warsztatu pracy. W warsztacie znajdowało się koło

garncarskie, miejsce do suszenia naczyń, piec do wypalania i cały zestaw narzędzi (por. poniższe rys.).

Rysunek 49. Tradycyjne wyposażenie warsztatu garncarskiego – koło garncarskie i narzędzia

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

Rysunek 50. Tradycyjne wyposażenie warsztatu garncarskiego – piec do wypalania gliny oraz gotowe wyroby

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

Podstawowym surowcem produkcji jest glina, wykopywana najczęściej z okolicznych pól i zwożona późną jesienią po zakończonych na polu pracach. Zapas na rok produkcji wynosił ok. 10 wozów konnych. Zmagazynowaną glinę należało zwilżać, aby zachować jej dobrą jakość. Kolejną czynnością było ubijanie gliny drewnianym młotem. Następnie zbitą glinę strugano ośnikami lub sierpem. Z gliny wyjmowano wszelkie nieczystości. Przed II wojną światową czynność tę zmechanizowano poprzez wprowadzenie walca, który miażdżył wszystkie zanieczyszczenia. Tak ubitą glinę ugniatano, a następnie formowano w wałek, który dzielono na Klusy różnej wielkości. Następnie przystępowano do wyroby naczyń.

Naczynia wykonywano na kole nożnym – bezsponowym, szybkoobrotowym – do którego należała również ława do siedzenia, gdzie umieszczano też niezbędne narzędzia, jak: garnek z wodą do zwilżania dłoni, naczynie z pobiąką, pędzelek do malowania pasków, szyniec (blaszka miedziana) lub cienka drewniana deseczka do gładzenia ścianek naczynia, a także drucik do podcinania gotowych naczyń z koła.

Wyrobione naczynia poddawano suszeniu, przy czym powolne suszenie oznaczało lepszą jakość produktu. Po suszeniu, naczyniami wypełniano piec (jednorazowo ok. 700 szt.). Opalano go głównie drewnem sosnowym, olchowym lub brzoźowym i proces ten trwał kilkanaście do 30 godzin w temperaturze 1000 st. Celsjusza. Palono aż ogień uzyskał biały kolor, następnie zamurowano piec i czekano aż do ostygnięcia.

Na Kujawach produkowano głównie wyroby użytkowe, jak dzbanki, garnki, dzieże, misy, dwojaki, trojaki, doniczki, formy do bab, itp. Po II wojnie światowej rozpoczęto również produkcję ceramiki dekoracyjnej, jak świeczniki, wazoniki, doniczki czy nawet broszki.

Tradycyjną formą naczynia było wąskie dno, lekko wybrzuszone ścianki oraz szeroki wlew (por. poniższe rys.). Istotną cechą było zdobnictwo, przy czym na Kujawach spotyka się raczej skromne jego przejawy, a zróżnicowanie dotyczy głównie kolorów naczyń.

Rysunek 51. Dziezka, wyk. Wojciech Mularski, 1984

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 36).

Rysunek 52. Dwojaki, wyk. Wojciech Mularski, 1984

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 36).

Rysunek 53. Dzbanek-siwak, wyk. Stanisław Stępowski, 1986

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 37).

Do najbardziej znanych twórców należą poniższej wymienieni.

Hipolit Plichtowicz (1888-1969) z Kowala – głównie wyroby użytkowe, szkliwione w barwach od żółtawych brązów do czerwonych brunatnych, przy czym dolną część pozostawiano bez glazury. Ornamentyka była skromna.

Aleksander Pulczyński (1884-1967) z Raciążka – naczynia pokryte szkliwem w różnych odcieniach brązu, żółci i zieleni. Wyrabiał też ceramikę nieglazurowaną (tzw. zgrzebną). Naczynia pokryte były ornamentyką wyciskaną z formy gipsowej.

Jerzy Mularski (1915-1970) z Kowala – wyrabiał najczęściej misy, dzbanki, garnki, dwojaki i trojaki, zdobione podszkliwnie przez malowanie paskami pobiałki lub rytymi liniami prostymi i falistymi. Ceramika zarówno szkliwiona, jak i zgrzebna.

Pozostali twórcy, to: **Antoni Stępowski, Błażej Stępowski, Mateusz Stępowski czy Ignacy Polak.**

Obecnie garncarstwo kujawskie należy do przeszłości i nie ma ani jednej czynnej pracowni. Upadek zapoczątkowano w latach 60. XX. wieku, gdy rynek zalewano naczyniami fabrycznymi, jak szklanki czy talerze, często kolorowe, lżejsze i praktyczniejsze, także wykonane z emaliowanej blachy.

W tym miejscu należy również wspomnieć o tzw. **fajansie włocławskim**, który stanowi odrębny przykład ceramiki artystyczno-użytkowej, stanowiącej tzw. „miękkie” zasoby historyczno-kulturowe Kujaw.

W Europie próby wypalania ceramiki podobnej do znanych wcześniej wyrobów majolikowych ze śródziemnomorskiej wyspy Majorka podjęto na początku XV. wieku we włoskim mieście Faenza (od nazwy miasta wzięła się powszechnie dziś stosowana nazwa "fajans").

Fajans jest rodzajem ceramiki podobnym nieco do porcelany wytwarzanej z zanieczyszczonego kaolinu. Po wypaleniu w temperaturze przekraczającej 1000°C wyroby fajansowe mają kolor od białego do jasnokremowego., przy czym najczęściej wytwarza się je w wersji powleczonej nieprzezroczystym szkliwem.

Tradycja produkcji włocławskiego fajansu sięga roku 1873, kiedy to uruchomiono pierwszą fabrykę (por. poniższy rys.). Wówczas zaczęto produkować talerze, misy, zestawy pojemników kuchennych, serwisy śniadaniowe oraz obiadowe, a także dużą gamę galanterii fajansowej. Nieliczne produkty ozdabiano zdobionymi, wielobarwnymi motywami kwiatowymi, czyniąc z przedmiotów użytkowych dzieła sztuki.

Rysunek 54. Fabryka wrocławskiego fajansu

Źródło: <http://www.fajans.q4.pl>.

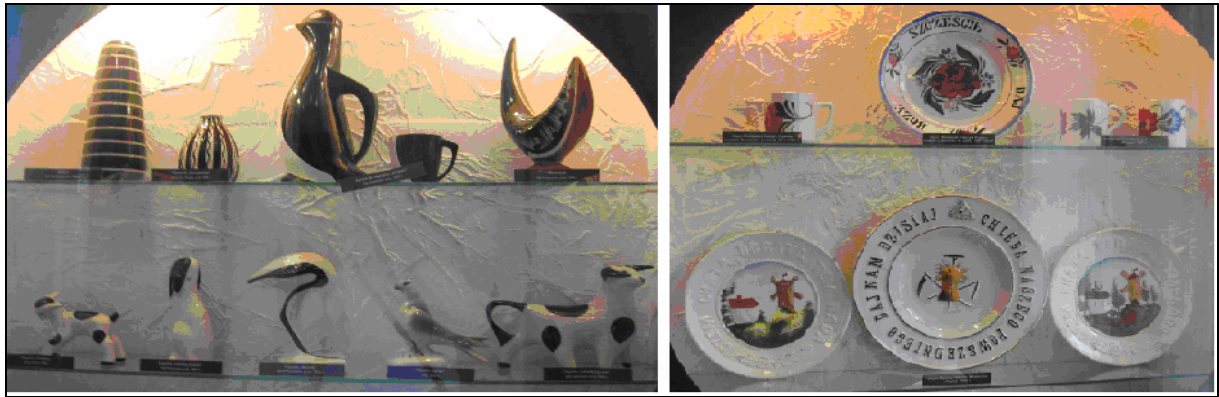
Po drugiej wojnie światowej fabryka wznowiła produkcję ręcznie wytwarzanego i malowanego fajansu. W latach siedemdziesiątych zaś nastąpiła moda na tzw. "wrocławki", czyli oryginalne wyroby fajansowe o niepowtarzalnych wzorach, projektowanych przez artystów plastyków. Organizowane wtedy konkursy dla malarek były okazją do wykazania nieprzeciętnych umiejętności i uzdolnień artystycznych oraz dawały możliwość wykonywania autorskich projektów. W ten sposób powstała najbogatsza w kraju kolekcja dekoracji wyrobów fajansowych (por. poniższe rys.).

W 1990 roku fabryka zaprzestała wytwarzać fajans. Po kilkuletniej przerwie (13 lipca 2002 roku) wznowiono produkcję niezapomnianych "wrocławków", umożliwiając powrót do tradycyjnego wyrabiania oraz ręcznego malowania wyrobów fajansowych⁹.

Rysunek 55 a-d. Fajans wrocławski

⁹ Za: <http://www.fajans.q4.pl>.

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

3.2.5. Plecionkarstwo

Ta forma rękodzieła ludowego była szczególnie popularna wśród mieszkańców kujawskich wsi. Zapotrzebowanie było obecne jeszcze w pierwszej połowie XX. wieku. Zastosowanie dotyczyło takich dziedzin życia, jak: budownictwo, zbieractwo, rybołówstwo, hodowla, rolnictwo, a nawet ubiór. Rzemiosłem tym zajmowały się głównie starsze osoby, po tym jak nie były już zdolne do pracy na roli, a także chłopci małorolni, przy czym była to prosta czynność (por. poniższy rys.).

Rysunek 56. Plecionkarstwo oraz wyroby plecionkarskie

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

Do plecionkarstwa na Kujawach wykorzystywano: wiklinę, słomę, korzenie sosny i jałowca oraz rogożynę. Wiklinę wierzbową zbierano podczas wiklinowych żniw, trzy razy do

roku (wiosną, późnym latem i wczesną jesienią), przy czym najlepsza była wiosenna. Po zebraniu, wiklinę należało odkorować przy użyciu żelaznych kleszczy (tzw. bielenie).

Wiklina służyła do produkcji bardzo wielu wyrobów (por. poniższe rys.), jak:

- duże kosze do ziemniaków (tzw. kipy),
- kosze o półokrągłym dnie do przechowywania warzyw i owoców oraz grzybobrań,
- kosze zaopatrzone w pokrywę z połówek do przewożenia drobiu i jaj na targi i jarmarki,
- opałki (kosze różnej wielkości do prac w gospodarstwie),
- tzw. wiersze do połowu ryb (samołówki), sadze do przechowywania ryb,
- płoty ogradzające domy o ogródki,
- przedmioty codziennego użytku, jak: grzebieniarki na grzebienie, osłonki na butle, baty.

Rysunek 57. Kosz wiklinowy (kipa), wyk. Józef Szczepański, 1967

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 40).

Rysunek 58. Wiersza dwusercowa z wilkiny, wyk. Eugeniusz Górczyński, 1985

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 41).

Kolejnym surowcem stosowanym w plecionkarstwie była słoma. Ze skręconych wałeczków słomy wyrabiano pojemniki w kształcie beczek do przechowywania zboża. Z cieńszych wałeczków pleciono miski do wyrastania ciasta chlebowego. Popularne były też ule (tzw. kuszki) w kształcie kopuły, ustawiane w przydomowych ogródkach) – por. poniższy rys. Plecione warkocze służyły też do uszczelniania okien i drzwi na zimę, a także wyrobu butów, kapeluszy letnich, pudełeczek, itp.

Rysunek 59. Ul pleciony ze słomy

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

Surowcem w plecionkarstwie był też korzeń sosny lub jałowca, zdobywany głównie wiosną. Wykopane korzenie należało odkorować nożykiem, a następnie ułupać na dwa lub więcej pasm. Następnie pasma dobrze suszono i przechowywano nawet cały rok. Przed przystąpieniem do plecenia, moczono je kilka minut w letniej wodzie. Wyroby to głównie kosze do przechowywania mniejszych ilości warzyw i do grzybobrania, pozwalające na dłuższe zachowanie ich świeżości (por. poniższy rys.).

Rysunek 60. Opałka korzenna, wyk. Antoni Wasilewski, 1972

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004, s. 44).

Rzadziej stosowano w plecionkarstwie kujawskim rogożynę (pałka – bylina bagienna). Wykonywano z niej głównie maty, buty i torby.

Wśród podstawowych technik plecionkarskich, należy wskazać na następujące: żeberkowo-krzyżową, spiralną, warkoczową, sznurkowo-krzyżową. Najpopularniejszą była pierwsza z wymienionych, gdzie wykonywano sztywny szkielet z prętów (żeberek), który oplatano giętkimi wtkami prostopadle lub ukośnie.

W XX. wieku na bazie tradycyjnego plecionkarstwa zaczęły powstawać zakłady koszykarskie. Wykonywano w nich drobne meble (łóżeczka dziecięce, kołyski, kwietniki, fotele, krzesła) raz walizy i kufry podróżne. W przypadku nadwiślańskich wsi, plecionkarstwo było często jedynym źródłem utrzymania rodziny.

Do najbardziej znanych twórców, należą rodziny **Baczyńskich, Olejniczaków, Suligowskich, Zdanowskich.**

W XX. wieku przedmioty plecionkarskie zostały wyparte z rynku przez produkty fabryczne (masowe). Przetrwały jedynie wyroby wiklinowe, głównie ze względu na coraz powszechniejszą modę na wyroby ekologiczne.

3.3. Tradycyjne pożywienie

Zdobywanie pożywienia było najważniejszą czynnością człowieka, jako że niezbędna do przetrwania. W ciągu wieków wokół pożywienia wykształciły się specyficzne obyczajowość i tradycje związane z przygotowaniem oraz spożywaniem posiłków¹⁰. Pożywienie stało się jednym z elementów kultury danego regionu, kształtującym jego tożsamość i odrębność. Ukształtowały się również pewne wzory i normy przy zdobywaniu pożywienia i jego konsumpcji. Przykładowo, na kujawskiej wsi XIX. wieku jadło się posiłki ze wspólnej, glinianej miski, używając drewnianych łyżek.

Na przełomie XIX. i XX. wieku obecna była samowystarczalność gospodarcza, oznaczająca, iż pożywienie zdobywano jedynie w obrębie własnej wsi, także z wykorzystaniem rybołówstwa, zbieractwa i łowiectwa. Równie samodzielnie przetwarzano żywność i ją konserwowano.

Charakterystyczną cechą był tzw. minimalizm konsumpcyjny, oznaczający, iż eliminowano z diety żywność wyższego rzędu, jak mięso, jaka czy masło, jako że te były łatwe w zbyciu i miały wartość rynkową. Kolejną cechą była jednostajność, oznaczająca, iż posiłki były monotonne, co wynikało z małego zasobu i różnorodności produktów do ich przyrządzania. Wiązało się to także z jednostajnością cyklicznością produkcji, niewystarczającą ilością zbiorów oraz ograniczonymi możliwościami przetwórstwa i konserwacji.

Oznaczało to sezonowość konsumpcji, gdzie najuboższa dieta występowała w okresie zimowym. Ograniczano się do 2-3 posiłków dziennie (raczej małokalorycznych), a wyjątkiem były dni wzmoczonego wysiłku fizycznego.

Należy wyraźnie odróżnić codzienne pożywienie od pożywienia świątecznego, w przypadku którego występowało zjawisko konsumpcji ostentacyjnej, co oznacza manifestowanie pożywieniem o wyższym standardzie w dni świąteczne, co było wręcz społecznie pożądane. Zjawisko to wzmacniało więzi społeczne mieszkańców wsi oraz pozwalało na nowe wzory posiłków czy zwyczajów.

Ostatnią cechą był rygorizm konsumpcji, oznaczający sakralny wymiar pożywienia. Przyczyna był lęk przed nieurodzajem, klęskami żywiołowymi i głodem. Zakazy dotyczyły spożywania i przygotowywania żywności w określonym czasie (np. przejście konduktu

¹⁰ Opracowano na podstawie: D. Kalinowska, *Tradycyjne pożywienie ludowe na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002.

pogrzebowego, post). Szczególnym czasem była Wigilia Bożego Narodzenia, gdzie odpowiednie zachowanie miało pozwolić na zdrowie oraz obfite plony.

Należy pamiętać, iż w Polsce centralnej uprawiano podobne rośliny, w związku z czym tradycyjna kuchnia Kujawska nie różni się bardzo od kuchni sąsiednich regionów (wyjątkiem jest żur i czarnina).

3.3.1. Pochodzenie produktów spożywczych

Produkty spożywcze pozyskiwano na Kujawach głównie z własnego gospodarstwa, handlu oraz ze środowiska naturalnego. Największą rolę odgrywało własne gospodarstwo, zaś nabywanie produktów drogą handlową zależało od statusu finansowego danej osoby. Zdobywanie pożywienia ze środowiska naturalnego było domeną rodzin biedniackich.

Produkty z własnego gospodarstwa

Produkty te dzieliły się na roślinne i zwierzęce. Do pierwszych zalicza się: mąkę, kasze, ziemniaki, warzywa, owoce i przyprawy – por. poniższy rys.).

Mąka była żytnia razowa, do wypieku chleba, na kluski i na żur. Była ona tańsza w przemiale od mąki pyłkowej (drobno mielonej), której używano do świątecznych wypieków. Mąkę jęczmienną stosowano rzadziej i otrzymywało się ją ze specjalnego przemiału lub jako produkt uboczny produkcji kaszy jęczmiennej. Mąka pszenna stanowiła produkt luksusowy i była bardzo droga oraz stosowana jedynie w bardzo bogatych gospodarstwach (również okazjonalnie). Sytuacja ta zmieniła się w okresie międzywojennym.

Kasza występowała w odmianach: jęczmienna, jaglana oraz taterczna (gryczana). Najczęściej stosowano tę pierwszą w odmianie: pęczak, gruba i drobna, i powstawał przez otłuczenie obłuskanych ziaren prosa. Kaszę gryczaną otrzymuje się z ziaren gryki. Kasza jaglana była popularna nawet na początku XX. wieku, jednak obecnie nie występuje (jedynie na targach).

Ziemniaki były bardzo popularnym produktem (kartofle). Stanowiły podstawowy składnik codziennej diety i ceniono je za kaloryczność, lekkostrawność oraz wygodę w przyrządzaniu. Znane były różne odmiany ziemniaków, a najbardziej popularne były tzw. „amerykany”.

W gospodarstwach tradycyjnych stosowano o wiele mniej warzyw niż obecnie. Najwięcej jedzono kiszonej kapusty, przy czym biała kapusta była najbardziej popularna. Kolejnym warzywem był jarmuż – roślina o dużych liściach, bogata w sole mineralne i witaminy oraz odporna na mróz. Powodzeniem cieszył się też groch – warzywo kaloryczne i syte (wymienne używano go z fasolą). Stosowano też: buraki ćwikłowe, marchew, dynię i ogórki. W drugiej połowie XIX. wieku większe gospodarstwa rozpoczęły uprawę buraków cukrowych, przy czym zbiory odstawiano do cukrowni. Jedynie w rodzinach biedniackich i małorolnych spożywano buraki cukrowe (obecnie przyrządza się z nich jedynie paszę). Pomidory trafiły na stół dopiero pod koniec międzywojnia oraz w okresie powojennym.

W tradycyjnej kuchni wiejskiej owoce były mało popularne i były to głównie: gruszki, (tzw. ułęgalki), jabłka (głównie antonówki, papierówki i malinówki), śliwki i wiśnie. Owoców nie przechowywano, gdyż się psuły, jedynie część z nich suszono na potrzeby dań wigilijnych. Dopiero na początku XX. wieku owoce zaczęto przetwarzać na kompoty, powidła i dżemy.

Osobnym rodzajem produktów kulinarnych są przyprawy. Uprawiano je na własny użytek w przydomowych ogródkach i były to głównie: majeranek (do mięsa, czarniny, żuru, barszczu i kaszanki), comber (do czarniny), szafran (do świątecznych ciast), czarnuszka (do chleba przed wypiekiem), mak (do wypiekania chleba i świątecznych ciast), mięta (jako herbata oraz do wódki), koper (do kiszenia ogórków, do zup), szczypiorek (do twarożku).

Bardzo istotnym produktem był olej roślinny, do produkcji którego używano najczęściej rzepaku oraz rzadziej – siemienia lnianego. Tłoczenie odbywało się w specjalnych olejarniach.

Rysunek 61. Gromadzenie zapasów na zimę

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Tradycyjne pożywienie ludowe na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 11).

Wśród produktów pochodzenia zwierzęcego należy wskazać przede wszystkim na mleko, używane w codziennej konsumpcji, na sprzedaż oraz do wytwarzania innych wyrobów. Spożywano je nieprzetworzone oraz przetworzone (np. zsiadłe mleko, sery, masło).

Na Kujawach znano 2 gatunki sera: twarożek (tzw. gzik) – jadany głównie na śniadanie – oraz o przedłużonym terminie ważności (wytwarzany z owarzonego na ciepłe mleka zsiadłego).

Mięso było jadane bardzo rzadko w kuchni wiejskiej i pochodziło z uboju własnych zwierząt. Ceniono głównie wieprzowinę i świniaka zabijano raz do roku (przed Wielkanocą). Bogatsi czynili to przed Bożym Narodzeniem. Szczególną okazją było wesele, na które przeznaczano większą liczbę tych zwierząt. Wołowina była o wiele mniej popularna. Jadano jeszcze drób (kury i kaczki), a także króliki (głównie w biedniejszych gospodarstwach).

Produkty z handlu

Niektórych produktów nie można było nabyć inaczej, jak w drodze wymiany handlowej i były to: sól, śledzie, wódka, pieprz, liście laurowe, czasami ocet, cukier, piwo, kawa, cykorja, figi i suszone śliwki.

Sól i cukier nabywano w formie gorszej jakościowo i tańszej, głównie, jako bryły i stożki. Wódkę (przede wszystkim tzw. okowitę – wysoko destylowaną i dobrej jakości) nabywano z myślą o weselu i zabawach (w dużych, kilkilitrowych naczyniach bądź małych buteleczkach na własne potrzeby).

Na początku XX. wieku asortyment tych produktów nie zmienił się zbyt wiele, poza to, iż zaczęto nabywać sacharynę, orzechy laskowe i włoskie oraz cukierki, a także ryż, kaszę gryczaną, mąkę pszenną i rodzyunki. Kupowano też tzw. siwuchę – wódkę gorszej jakości, mało destylowaną.

Liczba nabywanych produktów wzrosła w okresie międzywojennym i były to: makaron, suszone grzyby, herbata, kawa, wino, przyprawy (cynamon, goździki, szafran).

Zakupów dokonywano w sklepikach zlokalizowanych w miasteczkach, na jarmarkach i targach. Uzupełnieniem był handel obwoźny (okrężny). Płacono gotówką lub (w biedniejszych rodzinach) kupowano na kredyt i płacono po zbiorach.

Produkty ze środowiska naturalnego

Środowisko naturalne dostarczało dziko rosnących roślin oraz zwierzyny. Źródło to wykorzystywały głównie biedniackie rodziny, a także inne na „przednówku” oraz w okresie kataklizmów.

Najbardziej ceniono owoce, jak: borówki, maliny, jeżyny, poziomki, dziki bez, jabłka, gruszki, orzechy laskowe, bukwę, żołądzie i tarninę. Niektóre z nich przetwarzano i przechowywano np. z myślą o Wigilii Bożonarodzeniowej.

Czerpano również sok z brzoź (tzw. woda brzozowa), uzyskując go po głębokim nacięciu kory. Zbierano także szczaw na zupę.

Kolejną grupą płodów były grzyby leśne lub polne (np. pieczarki), które jedzono świeże po ugotowaniu i uduszeniu z cebulą, bądź suszono. Suszono również liście i kwiaty, jak borówki czarnej, mięty, bratków, rumianku, dziurawca i poziomek, a następnie przyrządzano z nich napary, jako że czarna herbata była mało popularna.

Jadano również ptactwo (np. gołębie, kuropatwy), zające i króliki czy ryby. Kłusownictwo było bardzo popularne i pozwalało nie tylko na zaspokojenie głodu, ale również na sprzedaż na jarmarkach i targach.

3.3.2. Przygotowanie i konserwacja produktów spożywczych

W XIX i na początku XX. wieku gospodarstwa domowe na Kujawach zajmowały się także przetwórstwem i konserwacją żywności (por. poniższy rys.), a głównie: produktów zbożowych, nabiału, mięsa, owoców i warzyw.

Pod koniec XIX. wieku zabiegi takie należały prawie do przeszłości, jako że korzystano z urządzeń przemysłowych, jak młyny, wiatraki czy olejarnie. Jedynie w biedniackich domach posługiwano się jeszcze domowymi żarnami (por. poniższy rys.) czy stępami do obtłukiwania ziarna na kaszę.

Nabiał przetwarzały przede wszystkim kobiety (dojenie krów, wyrób masła i sera, itp.). Masło wyrabiano w klepkowym naczyniu zwanym kierzanką i przeznaczano raczej na sprzedaż. Wyrabiano też maślanek, twarożek, twaróg i sery, przy czym te ostatnie wyrabiano w najbardziej znanych na Kujawach prasach pionowych i poziomych.

Wędliny wyrabiano 1-2 razy na rok, zwykle przed Wielkanocą oraz Bożym Narodzeniem. Część zabitej świni przeznaczano na spożycie, a resztę – na przetwórstwo. Mięso zabezpieczano poprzez solenie i suszenie (na słońcu, płycie kuchennej lub w piecu chlebowym), natomiast wędliny – przez wędzenie. Wędzarnie składały się z paleniska, przewodów dymnych oraz drewnianej beczki bez dna. Stosowano drewno olszowe i dębowe.

Rysunek 62. Domowe żarna

Źródło: Zbiory MZKiD (fot. Dawid Szostek).

Jesienią w gospodarstwach kiszono dużą ilość kapusty, a także grzyby. W początku XX. wieku upowszechniło się też kiszenie ogórków oraz marynowanie grzybów, owoców i śledzi.

Rysunek 63. Wnętrze komory

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Tradycyjne pożywienie ludowe na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 17).

Należy również rozważyć kwestię **sprzętów kuchennych** (por. poniższe rys.), stosowanych na Kujawach. Kuchnia w XIX wieku była skromnie wyposażona, głównie w garnki i dzbanki gliniane, niestety często pękały, jako że używano ich na otwartych paleniskach. Stosowano też misy, garnuszki i dwojaki (te ostatnie do przenoszenia posiłków pracującym na polu).

Pod koniec XIX. wieku pojawiły się naczynia fajansowe, pięknie zdobione i nie do codziennego użytku. Rozpowszechniły się też naczynia żeliwne.

Drobne sprzęty były raczej drewniane i wykonywano je często samodzielnie (np. łopaty do chleba, łyżki, mątowniki, pałki do tłuczenia ziemniaków). Na początku XX. wieku na stałe do użytku weszły metalowe sztuce.

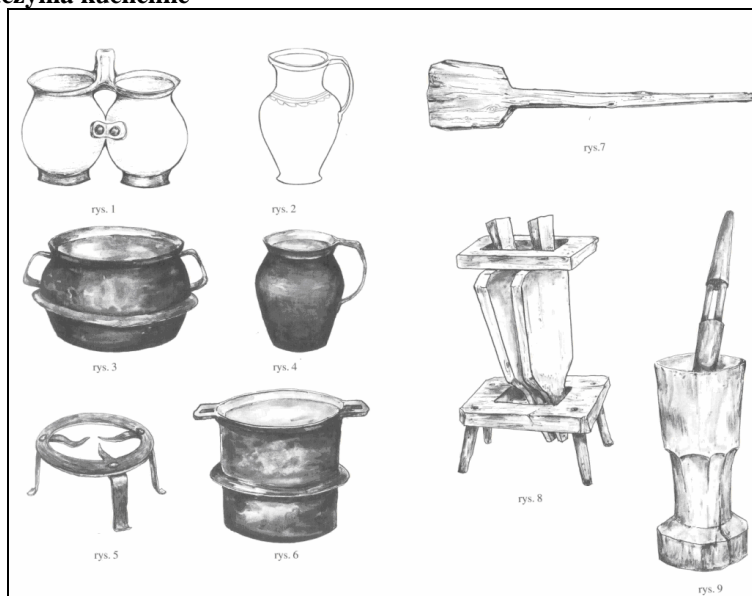
Istotną rolę spełniały też produkty bednarskie, jak beczki, wiadra czy stągwie. Ważne były wyroby kowalskie (np. noże, tasaki, tarki, itp.) i plecionkarskie (np. kosze). Nie można się też było obyć bez produktów płóciennych (np. ścierki do naczyń, ręczniki).

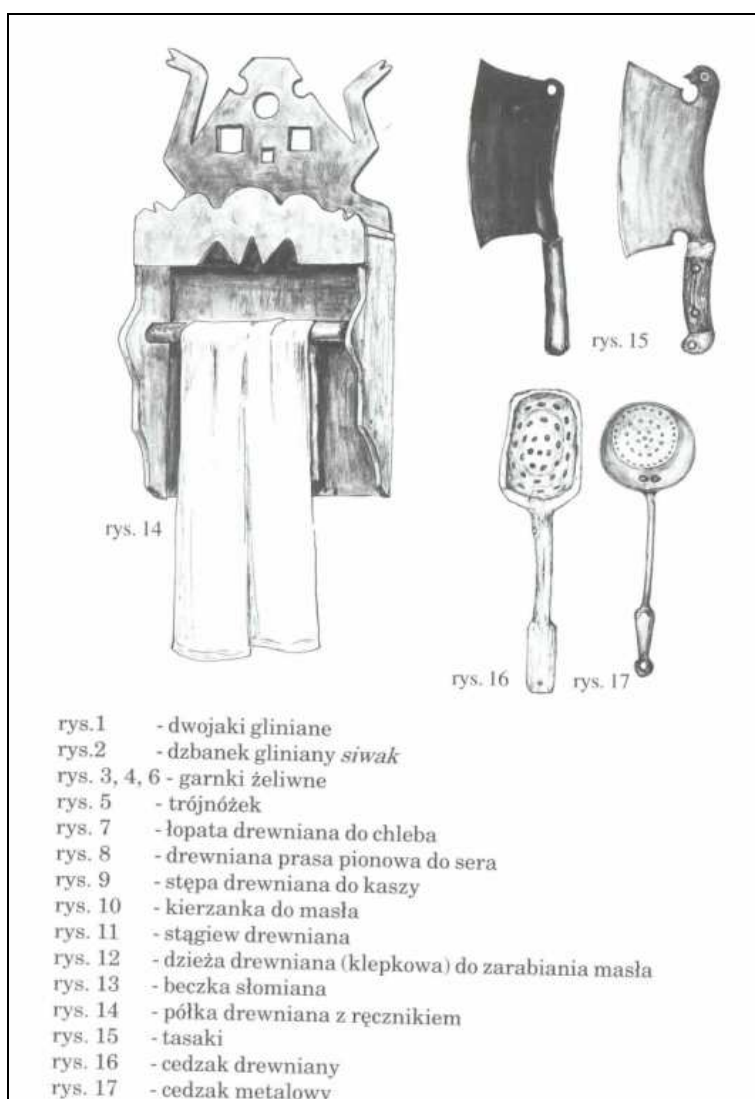
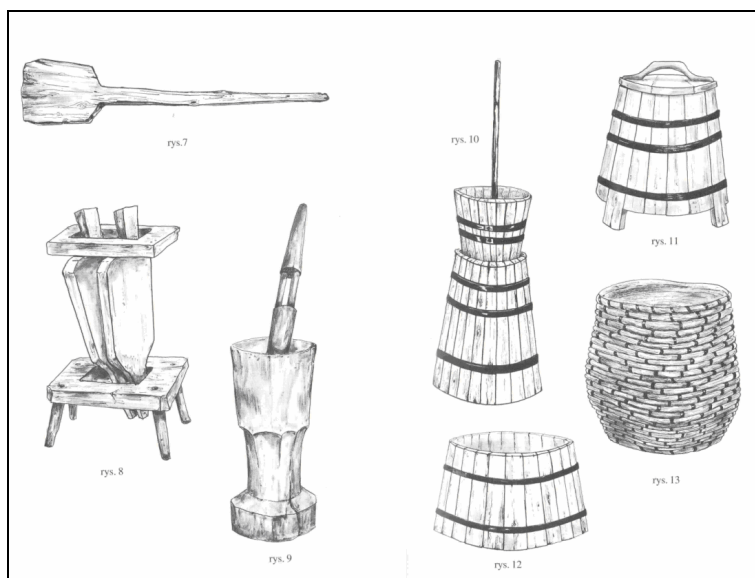
Rysunek 64. Wnętrze izby kuchennej

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Tradycyjne pożywienie ludowe na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 20).

Rysunek 65 a-c. Naczynia kuchenne

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Tradycyjne pożywienie ludowe na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 21-24).

3.3.3. Pożywienie codzienne, świąteczne i głodowe

Rodzaj pożywienia zależał od pory roku oraz natężenia prac polowych. W sezonie od późnej jesieni przez zimę do wczesnej wiosny – ilość pożywienia była ograniczona do 2-3 posiłków dziennie. W okresie wzmożonej pracy było to nawet 5-6 posiłków dziennie.

W przeciętnym dniu roboczym do posiłków zaliczano: śniadanie (najczęściej żur z ziemniakami albo chlebem), obiad (ziemniaki, gotowana kapusta kiszona lub słodka, omasta ze słoniny lub nabrału), kolacja (np. kasza, ziemniaki, chleb, żur). W porze intensywnych prac dochodziły drugie śniadanie oraz podwieczorek (najczęściej chleb z serem lub twarożkiem).

Całkiem odmienny charakter miało pożywienie świąteczne i było bogatsze, smaczniejsze i wartościowsze, a za zadanie miało podkreślić wyjątkowość danego czasu w życiu wsi i rodziny. Szczególne miejsce zajmowały: Wigilia i Boże Narodzenie, Wielkanoc oraz wesele.

Wigilia i Boże Narodzenie

Wigilia Bożego Narodzenia jest bardzo wyjątkowym świętem, które gromadzi wokół stołu całą rodzinę. Dawniej praktykowano również wróżby, zakazy i nakazy, które obecnie nie są raczej spotykane. Święta te poprzedzało wiele prac, mających na celu uprzątnięcie gospodarstwa i jego przygotowanie na narodziny Zbawiciela. Dużo czasu zajmowało przygotowanie wielu tradycyjnych potraw (por. poniższy rys.).

Rysunek 66. Stół bożonarodzeniowy

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Tradycyjne pożywienie ludowe na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 29).

Zgodnie z tradycją kościelną, w dzień wigilijny obowiązuje post jakościowy (zakaz jedzenia mięsa). W minionych czasach nie jadano niczego aż do wieczerzy (najwyżej kubek kawy zbożowej lub kromka chleba).

Dawniej liczba potraw była ograniczona np. do 12, co tłumaczono liczbą apostołów podczas Ostatniej Wieczerzy. Konieczne było jednak, aby na stola zjawily się potrawy przyrządzone z produktów gospodarskich z minionego roku, co miało zapewnić pomyślność w kolejnym roku. Każdy powinien był skosztować choćby kęs każdej z nich.

Do stołu zasiadano w uroczystym stroju. Dodatkowo cała izba była odświętnie przystrojona (m.in. snopami siana, jako że choinka pojawiła się dopiero w latach 20 XX. wieku). W tym dniu przestrzegano wielu zakazów i nakazów.

Na początku dzielono się opłatkiem, a następnie spożywano wieczerzę, na którą składały się: kasza jaglana, groch, fasola, kapusta kiszona z grochem lub fasolą, zupa z suszonych owoców, barszcz czerwony, grzyby suszone, śledzie, kluski z makiem, ciasto drożdżowe, jabłka i orzechy. W Wigilię nie podawano ziemniaków, wierząc, że ich spożycie w tym dniu grozi owrzodzeniem całego ciała.

W pierwszym dniu Bożego Narodzenia podawano resztki jedzenia z wieczerzy wigilijnej, a także różne, wcześniej przygotowane mięsa i wędliny. Dopiero drugiego dnia świąt podawano świeży obiad, który składał się z rosółu lub czarniny i gotowanego mięsa. Pito też wówczas domowej roboty wino lub zakupioną wódkę. W Wigilię nie podawano alkoholu.

W okresie międzywojennym ze stołów zniknęła kasza jaglana, a podawano ryż z owocami suszonymi, cynamonem czy rodzynekami.

W końcu XX. wieku zrezygnowano z wielu tradycji, jednak pozostał bardzo uroczysty charakter tego dnia oraz wieczerzy. Nowością są z pewnością potrawy z wielu rodzajów ryb, a także bogaty asortyment słodczy i ciast, których kiedyś brakowało.

Wielkanoc

Święto to przypada w pierwszą niedzielę po pierwszej wiosennej pełni księżyca i jest świętem ku czci Zmartwychwstania Jezusa Chrystusa. Zapowiedzią tego najważniejszego w Kościele Katolickim święta jest 40-dniowy post, wieńczony okresem Wielkiego Tygodnia. Szczególne znaczenie ma Wielki Piątek – dzień ukrzyżowania i śmierci Zbawiciela, kiedy obowiązuje ścisły i surowy post (nie jedzono nic bądź pito jedynie kubek kawy zbożowej, ewentualnie jedzono kromkę suchego chleba).

Wszystkie posiłki okresu wielkopostnego miały taki charakter. Jedzono śledzie, ziemniaki w łupinach, kapustę kraszoną olejem, kaszę czy żurek z olejem.

W dwudziestoleciu międzywojennym te rygory zelżały i poszczono jedynie we środy, piątki i soboty. Pomimo tego, do Wielkanocy przygotowywano się niezwykle starannie, dbając o czystość pomieszczeń oraz rozmaite kulinaria.

Jednym z ważniejszych obrzędów jest święcenie pokarmów (tzw. święconka, święcone). Zgodnie z tradycją odbywa się ono w Wielką Sobotę, kiedy w Kościele lub wybranej na wsi chacie święcono przygotowane w wiklinowym koszyku pokarmy, jak jajka, szynka, biała kielbasa, masło, chleb, sól, chrzan i pieprz. Jaja pięknie zdobiono, zaś całość przykrywano białym obrusem i dekorowano barwinkiem z lasu. W domu, w którym święcono pokarmy, znajdowały się one na talerzach i półmiskach, zaś szczególne miejsce zajmowała baba drożdżowa (tzw. kujawiak), a także ozdoby w postaci baranka paschalnego.

Najważniejszym posiłkiem wielkanocnym jest śniadanie, spożywane po Mszy Św. (rezurekcji). Przed konsumpcją, domownicy składają sobie wzajemnie życzenia. Na stole znajduje się ogromna ilość potraw, jak jaja, szynka, pieczone mięsa, wędliny, ciasta, itp. (por. poniższy rys.).

Rysunek 67. Stół wielkanocny

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Tradycyjne pożywienie ludowe na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 33).

Wesele

Przygotowania do wesela trwały co najmniej tydzień i polegały głównie na przyrządzaniu potraw na weselny stół. Były to mięsa i wędliny, wypieki z lepszej gatunkowo mąki oraz alkohol.

Kujawską ucztę weselną opisał jako pierwszy Oskar Kolberg. Pierwszy poczęstunek (tzw. poczęstne, śniadanie) składał się z ryb z miodem i pieczonego kapłona (koguta). Po

uroczystościach kościelnych, wracano do domu lub karczmy i bawiono się do wieczora. Po zabawie, przyjeżdżano do domu weselnego, gdzie czekała matka panny młodej z chlebem i solą. Po jego ucałowaniu przez pannę młodą, ta kroїła go i rozdawała gościom weselnym. Dopiero wówczas następowała właściwa uczta, podczas której ważną rolę pełnił starszy drużba, m.in. podając posiłki na stoły (por. poniższy rys.).

Rysunek 68. Stół weselny

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Tradycyjne pożywienie ludowe na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 38).

Wnoszonym potrawom towarzyszyły przygotowane oracje (zwyczaj ten przetrwał do II wojny światowej). Przykładowo, do grochu lub klusek podawanych do zup, mogło to być:

*Macie kluski jako karaki
naprzód z Bożej łaski,
a potem z gospodarskiej.*

W XIX wieku wszystkie potrawy stały na stole przez całą noc i dopiero w XX wieku upowszechnił się zwyczaj podawania małego i dużego obiadu. Mały obiad podawano po uroczystościach kościelnych (zupa oraz wiele mięs), natomiast duży – po oczepinach i składał się też z zupy innego rodzaju. Dodatkowo stały inne potrawy oraz ciasta i oczywiście alkohol (wódka, często przyprawiana przypalonym cukrem, wino domowej roboty oraz duże ilości piwa).

Dopiero po II wojnie światowej uwagę zaczęto przykładac do większego urozmaicenia potraw, a także względów estetycznych wesela. Podawać zaczęto również wiele rodzajów ciast, które należą do prawdziwej sztuki kulinarnej. Na szczególną uwagę zasługuje obecnie oczywiście tort weselny.

Na zakończenie wesela, o świcie, podawany jest żur gotowany na białej kiełbasie.

Pożywienie głodowe

Szczególnie na tzw. przednówku w wielu domach brakowało pożywienia, głównie u chłopów małorolnych oraz biedniackich. Żywiono się wówczas dziko rosnącymi roślinami, jak lebioda, dzika pokrzywa, oset, powój, nać ziemniaczana, a nawet rzęsa wodna.

Często stosowanym zabiegiem, powiększającym objętość mąki, było dodawanie zmielonych obierek od ziemniaków, a także zmielonych żołądki czy bukwy.

Spożywano też jaja dzikich ptaków, wczesne grzyby oraz ryby.

3.4. Strój ludowy¹¹

Ubiór ma za zadanie ochraniać człowieka przed szkodliwym wpływem klimatu, osłaniać nagość oraz nadawać określony wygląd. Ubiór dzieli się na codzienny, roboczy oraz świąteczny (por. poniższe rys.).

Na Kujawach, podobnie jak w kulturze ludowej innych regionów kraju, strój ludowy ukształtował się ostatecznie w XIX wieku. Od tego czasu, strój był podstawowym, obok gwary, kryterium różnicującym grupy regionalne i etnograficzne. Wyrażał on poczucie więzi wspólnoty mieszkańców i dlatego jego porzucenie czy modyfikacje były źle postrzegane.

Do podstawowych kryteriów, które wpłynęły na różnice regionalne w strojach, należy zaliczyć: warunki geograficzne i klimatyczne, charakter prowadzonej gospodarki chłopskiej, bliskość miast i dróg handlowych, rozwój przemysłu i handlu, zniesienie poddaństwa i uwłaszczenie.

Na strój kujawski szczególnie wpłynął rozwój dziejów, jako że część Kujaw znajdowała się pod zaborem pruskim, a część – pod rosyjskim. Na obu tych terenach uwłaszczenie wprowadzono w innym czasie (w odstępnie ok. 40 lat), co wpłynęło na różnice w strojach mieszkańców tych ziem, wyraźnie odzwierciedlonych w ludowych strojach świątecznych, mężatek oraz mężczyzn.

Rysunek 69. Kujawiacy na starych kartkach pocztowych

Źródło: E. Piskorz-Branekova, *Polskie stroje ludowe*, MUZA SA, Warszawa 2003, s. 63.

¹¹ Opracowano na podstawie: D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002.

Rysunek 70. Kujawski strój świąteczny z XIX/XX. wieku (panna i kawaler)

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 5).

Rysunek 71. Kujawski strój świąteczny z XIX/XX. wieku (małżonkowie)

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 8).

Strój ludowy stanowił też wyraz pozycji społecznej, zamożności jego właściciela oraz określał grupę wiekową, zawodową i stan cywilny. Podczas każdej uroczystości i święta obowiązywał ściśle określony strój.

Odstępstwa od stroju ludowego miały miejsce dopiero od końca XIX. wieku, kiedy zaczęto stosować wątki mody miejskiej oraz materiały fabryczne. Wyraźny zanik stroju ludowego nastąpił w okresie I wojny światowej i zakładano go tylko z okazji ważniejszych świąt. Do przyczyn takiego rozwoju wydarzeń należy zaliczyć migrację do miast w poszukiwaniu pracy i rozwój przemysłu włókienniczego.

Całkowicie o stroju ludowym zapomniano na początku drugiej połowy XX. wieku.

3.4.1. Odzież codzienna i robocza

Ubiór codzienny był noszony do wyjścia poza zagrodę, np. do sklepu, sąsiadów, na jarmark. Strój roboczy był zakładany do prac domowych czy na polu. Odzież ta ulegała przemianom od połowy XIX. wieku do okresu międzywojennego.

Kobiety nosiły na co dzień spódnice ze stanem bez rękawów z Płotna, perkalu, „cwelichu”, a także białe, płócienne koszule, płócienne fartuchy, w jasnych kolorach i gładkie. Głowy przykrywały chustkami o jaskrawych barwach: buraczkowo-czerwonej lub żółto-cytrynowej, natomiast latem – jedwabne (zimą – wełniane).

Odzież robocza kobiet składała się ze spódnicy bez rękawów ze stanikiem z płótna w kolorze błękitnym, białego rzucika, białej koszuli typu przyramkowego. Głowę przykrywały chustkami, chroniąc ją przed słońcem (latem – chustki płócienne, kolorowe, zaś zimą – wełniane, wiązane z tyłu).

Mężczyźni nosili na co dzień białą, płócienną koszulę, spencerkę (krótką, rozpinaną bluzę z długimi rękawami, szytą z kolorowego płócienka), szerokie spodnie z płótna w kolorze błękitnym lub w paski (biało-, żółto-, czarno-niebieskie bądź biało-czerwone oraz ćwiliszkowe). Na głowie nosili: latem – kapelusz słomiany z półokrągłym denkiem i szerokim rondem, zimą – czapki barankowe 9wierzch był uszyty z granatowego lub zielonego sukna, a dookoła były obszyte szerokim pasem z siwego lub czarnego baranka). W drugiej połowie XIX. wieku pojawiły się kaszkiety (czapki z daszkiem).

3.4.2. Strój świąteczny

Strój świąteczny mężatki

Strój ten składał się z wielu elementów, które opisano poniżej.

Halka – w zimę zakładano 2 halki pod spódnicę, latem – jedną. Szyto ją z sukna lub barchanu, zawsze w kolorze czerwonym. Wierzchnia halka była biała. W pasie wszywano wąski pasek z podwójnie złożonego materiału. Zdobione były haftem, zaś krawędzie wykończone były małymi, dzierganymi ząbkami (por. poniższe rys.).

Rysunek 72. Halka płócienna, haftowana, 1925

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 12).

Spódnica – dawniej były długie do kostek i suto marszczone w pasie (por. poniższy rys.). Wykonywano je z 4-6 płatów materiały wszywanych w pasek. Zapinano je na haftki klub wiązane tasiemki. Pod wpływem mody miejskiej, na początku XX. wieku zrezygnowano z licznych fałd w pasie. Dół usztywniano listwą ze sztywnego materiału, zaś krawędź obszywano szczoteczką, zabezpieczająca materiał przed wycieraniem. Na wysokości 15-20 cm od dołu, spódnice zdobiono aksamitką. W połowie XIX. wieku szyto spódnice z wełnianych samodziałów w pasy oraz z „kamlotu” – tkaniny wielbłądziej. Kolory spódnic to: zielony, bordo, brązowy, niebieski, granatowy (ciemniejsze kolory były noszone przez starsze Kujawianki).

Rysunek 73. Spódnica, wyk. K. Włodkowska, 1988

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 13).

Fartuch – dawniej były obszerne, długie i szerokie, z perkalu lub cienkiego płótna, drukowanego w ozdobne wzory (por. poniższy rys.). Pod koniec XIX. wieku i na początku

XX., noszono różne typy fartuchów świątecznych. Często wykonywano je z płótna poszewkowego w kolorze niebieskim lub czerwonym. Były one długie i szerokie oraz zdobione haftem wzdłuż boków i dołu. Brzegi wykańczano małymi ząbkami. Innym rodzajem fartucha był szyty fartuch z tafty, adamaszku lub jedwabiu, który był węższy i krótszy. W dole zdobiła go falbanka. Miał on kolor czarny.

Rysunek 74. Fartuch z falbaną, wyk. I. Najdek, 1988

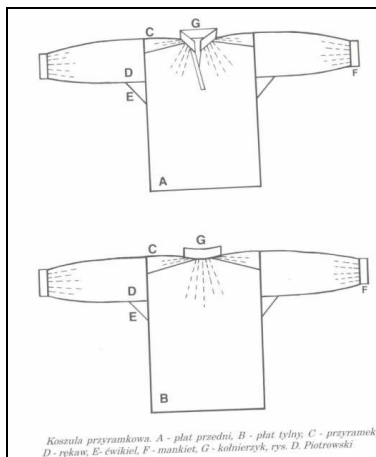

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 14).

Bluzka – pojawiły się w strojach świątecznych w drugiej połowie XIX. wieku. Szyto je z cienkich, białych płócienek, gdzie z przodu znajdowały się guziki. Rękawy miały długie, zakończone haftowanym mankietem, natomiast pod szyją znajdowała się haftowana kryza lub kołnierzyk.

Koszula – szyta była wcześniej niż bluzka i najczęściej z płótna. Składała się z 2 prostokątnych zszytych bokami płatów, na ramionach połączonych tzw. przytamkami. Z przodu zładowało się ok. 20-centymetrowe rozcięcie, zaś pod szyją wąska pliska zapinana na 1 guzik. Rękawy były proste, szerokie, u dołu zmarszczone, wszyte w mankiet.

Rysunek 75. Koszula przyramkowa

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 16).

Kabaty – należą do odzieży wierzchniej i początkowo były szyte z sukna w kolorze granatowym, niebieskim lub zielonym i zdobione galonem (por. poniższy rys.). Miały one kołnierzyk w kształcie małej stójki, długie rękawy, a w talii były wcięte. Od pasa szły szerokie poły, długie do kolan, zaś z tyłu – gęste fałdy. W połowie XIX. wieku pojawiła się też peleryna, zaś poły rozjechały się z przodu i sięgały łydek. Dla ozdoby obszyto je złotym lub srebrnym galonem lub niebieskim bądź czarnym sznurkiem. Pod koniec XIX. wieku stały się krótkie, wcięte w pasie i mocno pomarszczone z tyłu.

Rysunek 76. Tył kabata sukienego, wyk. I. Najdek, 1988

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 17).

Węgierka – to rodzaj jesienno-zimowego okrycia, przypominający sukmanę, w kolorze granatowym lub niebieskim, podszyta futerkiem.

Kaftan (żakiet) – zastąpił wszystkie ubiory wierzchnie już w okresie I wojny światowej. Szyto go ze starych materiałów. Pod szyją wykończony był małym kołnierzykiem, zapinany na guziki lub zatrzaski.

Czepiec (czepek, kopek) – nieodzowny element stroju każdej zameżnej kobiety. Szyto je z płótna, batystu, tiulu lub muślinu, zaś wierzch przykrywano małą, kolorową chusteczką wiązaną z tyłu głowy pod czepcem. W drugiej połowie XIX. wieku upowszechnił się czepiec o małej główce, lekko zmarszczonej dookoła twarzy, wszytej w wąski pasek płótna. Główka czepca zdobiona była haftem. Koniecznym dodatkiem były chustki jedwabne, zwane czarówkami. Rolowano je i wiązano dookoła główki.

Rysunek 77. Czepiec tiulowy, 1916

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 18).

Chusta – chroniły od XIX. wieku zarówno ramiona, jak i głowę. Bardzo popularne były chusty wielobarwne, ale noszono też wełniane w kolorową kratę lub pasy. W latach 20 XX. wieku pojawiły się chusty wełniane, wykonane w jednolitym kolorze na drutach lub szydełkiem (por. poniższy rys.).

Rysunek 78. Chusta naramienna, wełniana, XIX/XX wiek

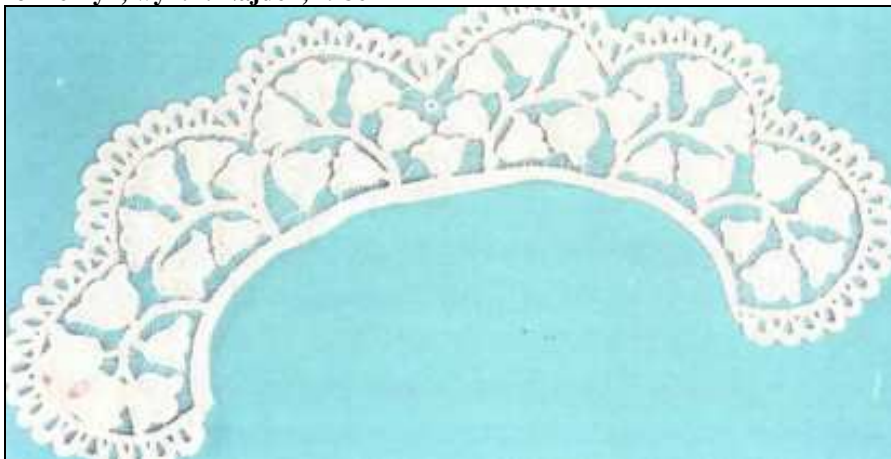

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 20).

Buty – noszono 2 rodzaje obuwia: skórzane, czarne czółenka na niskim, płaskim obcasie oraz buciki z niską, pod kostkę, cholewką, z czarnej skóry.

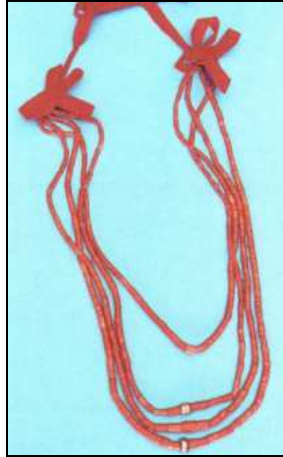
Dodatki – wśród dodatków należy wymienić: kołnierzyki i kryzy, korale, pierścionki, chusteczki płócienne oraz pończochy (por. poniższe rys.).

Rysunek 79. Kołnierzyk, wyk. I. Najdek, 1986

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 21).

Rysunek 80. Korale naturalne, XIX/XX wiek

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 21).

Strój świąteczny panny

Halka – były identyczne, jak w dla mężatek.

Spódnica – krój był zbliżony do spódnic mężatek, jednak panny nosiły krótsze spódnice. Letnie szyte z jedwabiu i adamaszku, zaś zimowe z wełny. Kolory to: żółty, zielony, beżowy, niebieski.

Fartuch – były szyte z perkalu, adamaszku lub atlasu w kolorach: żółty, zielony, różowy i błękitny. Na przełomie XIX/XX. wieku upowszechniły się fartuchy tiulowe (por. poniższy rys.).

Rysunek 81. Fartuch tiulowy, wyk. K. Polankiewicz, 1986

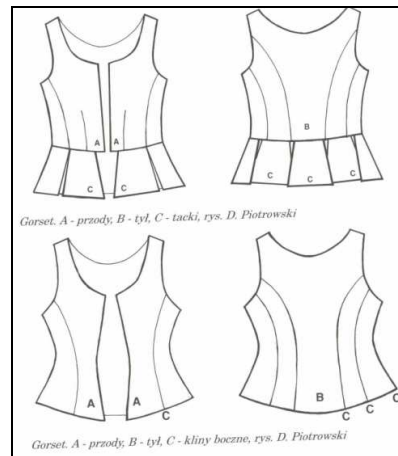

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 23).

Bluzka i koszula – identyczne, jak dla mężatek.

Gorset – był szyty z cienkich materiałów wełnkowych w kolorach: granatowy, niebieski, zielony. Od spodu były podszyte, zaś brzegi miały wykończone srebrnym lub złotym sznureczkiem. Poniżej pasa, gorset zwężał się lub miał tzw. tacki. Z przodu miał on głęboki, półokrągły dekolt. Z przodu był sznurowany od góry ku dołowi, najczęściej czerwoną tasiemką.

Rysunek 82. Gorset

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 24).

Nakrycia głowy – w porze jesienno-zimowej, do nakrycia głowy służyły chustki wełniane koloru żółtego lub zielonego. Wiązano je na karku. Latem służyła do tego tzw. szarka, czyli kolorowa taśma obwiązana wokół głowy, przystrojona kwiatami.

Buty – nie różniły się od obuwia kobiet zamężnych.

Dodatki – wśród dodatków noszonych przez panny do stroju świątecznego, należy wymienić: kołnierzyki i kryzy (por. poniższy rys.), korale, pończochy.

Rysunek 83. Kryza z haftem angielskim, wyk. K. Zagrabka, 1988

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 25).

Męskie stroje świąteczne

Nie istniały wielkie różnice w stroju świątecznym kawalerów i żonatych mężczyzn. Na stój taki składały się poniżej wymienione części garderoby.

Koszula – szyta z samodziału, a potem z płótna fabrycznego. W drugiej połowie XIX. wieku zrezygnowano z wysokiego kołnierza i wiązania czerwoną wstążeczką pod szyją na rzecz czerwonych chusteczek, składanych w trójkąt.

Spodnie – szyte z partu samodziałowego, a następnie z tkanin fabrycznych w kolorze niebieskim, granatowym lub czarnym. W porze zimowej zamożniejsi zakładali spodnie wyściełane skórkami owczymi od wewnątrz. Na przełomie XIX. i XX. wieku były to spodnie kroju męskiego z rozporkiem.

Kaftan – rodzaj kamizeli, noszony jako okrycie wierzchnie. W połowie XIX. wieku miał kolor niebieski lub rzadziej zielony wraz z 2-3 rzędami błyszczących guzików. Posiadał długie rękawy, które powoli zanikały. Potem upowszechniły się tzw. jaki – bluzy z długimi rękawami, na które zakładano kaftany z półrękawkami. Kaftan zapinany był na haftki lub knebelki. Zdobiono go 2 rzędami srebrnych guzików i czarnym bądź niebieskim sznurkiem na szwach i ściegach. Pod szyją były klapki lub kołnier.

Czamara – zastąpiła po 1890 roku czarny sukieny kaftan. Szyto ją z wysokiego gatunku płótna.

Sukmana – szyta z sukna samodziałowego. Posiadała wysoki stojący kołnierz. Długością sięgała tuż za kolana lub do kostek. Zapinano ją na haftki lub guziki i zakładano na kaftan. Około 1870 roku doszła do niej peleryna z sukna w kolorze granatowym, niebieskim lub czarnym. Sukmana miała szeroki kołnierz (por. poniższy rys.).

Rysunek 84. Tył sukmany z peleryną, XIX wiek

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 28).

Płaszcz – pojawił się pod koniec XIX. wieku i wyparł sukmanę z peleryną. Jeden z fasonów miał mały kołnierzyk, zapinany pod szyją, zaś drugi – mały kołnierzyk i trójkątne klapki.

Jaka (spencerek) – rodzaj krótkiej, rozpinanej bluzy, noszonej pod kamizelą. Szyta z sukna lub flaneli w kolorze czerwonym. Miały niski kołnierzyk i długie rękawy (por. poniższy rys.).

Rysunek 85. Spencerek, XIX/XX wiek

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 29).

Pas – wełniany, bawełniany lub jedwabny, tkany lub dziany, długości ok. 3,5 metra i szerokości ok. 20 cm. Kolor: czerwony, brązowy lub granatowy. Noszono go na kaftanach i sukmanach, a w lecie owijano wokół talii i wiązano z przodu na supeł. Zimą okręcano go wokół szyi wzdłuż kołnierza, krzyżowano na piersiach i przewiązywano w talii (charakterystyczne dla Kujaw).

Buty – szyto je z czarnej, bydlęcej skóry, sięgały połowy łydek, z wyłożoną krótką cholewą naturalnej barwy (por. poniższy rys.). Bogatsi nosili tzw. jałowicze, z cholewkami do kolan. Potem noszono tzw. iskrzaki – buty z wysokimi cholewami, wysokimi obcasami, podbite podkówkami. Na przełomie wieków modne stały się buty z wysoką, prostą cholewą (tzw. oficerki).

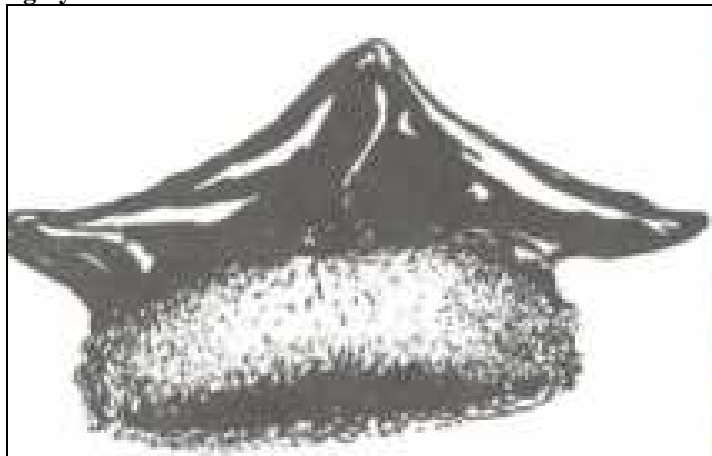
Rysunek 86. Buty męskie

Źródło: D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 29.

Nakrycia głowy – to głównie różne kapelusze i czapki rogatywki (w przypadku biedniejszych mężczyzn) – por. poniższe rys. Później upowszechniły się cylindry pilśniowe z wąskim rondem i wysoką główką, węższą u dołu. W zimie przykrywano głowy tzw. wykrawankami – czapkami podobnymi do rogatywek. W drugiej połowie XIX. wieku były to czapki futrzane, tzw. baranice stożkowe. Na początku XX. wieku modne stały się kapelusze typu miejskiego oraz kaszkiety sukienne w kolorze granatowym lub niebieskim, okrągłe, z daszkiem.

Rysunek 87. Czapka rogatywka

Źródło: D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 30.

Rysunek 88. Kapelusz filcowy

Źródło: Zbiory MZKiD (D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 30).

Dodatki – wśród męskich dodatków do stroju należy wspomnieć o następujących: chustki, laski, trzosi, pasy irchowe czy sakiewki.

3.4.3. Stroje ślubne oraz ich zdobnictwo

Wyglądem stroje te przypominały strój świąteczny i nie ulegały zmianie na przestrzeni kilkudziesięciu lat (por. poniższy rys.).

Panna młoda ubrana była w długą, jedwabną, marszczoną spódnicę w kolorze jasnoniebieskim lub w drobny rzucik, a na nią zakładała biały fartuszek. Czasami był on haftowany. Od góry miała na sobie białą bluzeczkę z cienkiego płócienka z haftowaną kryzą i

mankietami. Za nią zakładała serdak – rodzaj gorsetu w kolorze jasnoniebieskim z klapkami poniżej pasa. Na głowie znajdowała się tzw. korona przystrojona paciorkami, wstążkami, kwiatami i welonem. Dodatkowo były korale, przeważnie z bursztynu.

Pan młody był ubrany w granatowe lub czarne spodnie wełniane, skórzane buty z wysokimi cholewami, białą koszulę, granatową kamizelę i długą sukmanę. Z lewej strony na piersi pan młody miał przypięty wianuszek z mirtu. Na głowie miał kapelusz lub rogatywkę z pawim piórem. W rękę trzymał chusteczkę z czerwoną wstążeczką, zaś pod szyją miał czerwoną chustę z chowanymi rogami.

Rysunek 89. Stroje ślubne państwa młodych na Kujawach

Źródło: D. Kalinowska, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002, s. 33.

Zdobnictwo miało niezwykle bogaty wymiar, zarówno w odniesieniu do strojów damskich, jak i męskich. Były to dla męskich strojów choćby różne naszytki, obszycia i wyszycia, a także pawie pióra przy kapeluszach czy rogatywkach oraz ozdobne tkane pasy. W przypadku strojów kobiecych, były to choćby hafty i obszycia.

3.5. Folklor taneczny¹²

3.5.1. Taniec i inne obrzędy wyrażające radość

Historia tańca jest tak odległa, jak historia ludzkości i był obecny we wszystkich epokach i kulturach, zaś najstarszym z nich jest taniec rytualny. Opisy tańca dostarcza Pismo Święte, a także „Iliada” Homera. Początkowo w tańcu naśladowano ruchy zwierząt, przypisując temu magiczną moc, mającą na celu zapewnić bezpieczeństwo i sukces łowczym. Istniały też tańce kultowe, mające zapewnić urodzaj, zwycięstwo w boju, itp. W tańcu zachowywano rozdzielność kobiet i mężczyzn, a także nie dopuszczano do bezpośredniego kontaktu partnerów. Tańcom towarzyszył śpiew a’capella, a później – prymitywne instrumenty (bębny, piszczałki, gęśliki). Taniec rozwijał się poprzez naśladownictwo oraz obserwację ruchów.

Na Kujawach taniec nazywano hulaniem lub skakaniem, jako że współczesna nazwa „taniec” pochodzi z języka niemieckiego (rzeczownik: der Tanz; czasownik: tanzen). Tańce wirowe w parze pojawiły się w XIX wieku i uważano je za nieprzyzwoite, jednak zaadaptowały się one najpierw w kulturze ludowej.

Taniec jest encyklopedycznie definiowany jako rytmiczny ruch ciała, wykonywany w takt muzyki, służący celom religijnym, magicznym, wojennym, towarzyskim i artystycznym. Folklor taneczny oznacza o wiele więcej, jako że jest to ruch rytmicznie zorganizowany, uwarunkowany barwą i brzmieniem, towarzyszącą mu muzyką, melodią i treścią śpiewanych pieśni oraz okoliczności, w jakich funkcjonuje.

Powikłane dzieje Polski poskutkowały tym, iż w krajowym piśmiennictwie znajduje się niewiele informacji o dawnych tańcach. Dokumentowanie kultury ludowej rozpoczęto w Polsce dopiero w XIX wieku i są to niekompletne materiały. Największe zasługi ma tu badacz kultury ludowej, Oskar Kolberg.

Życie mieszkańców dawnej wsi toczyło się według cykli przyrodniczych. W wolnych chwilach radość wyrażano śpiewem i tańcem, co czyniono dla własnej przyjemności. Szczególne okazje do spotkań nadarzały się w okresie Bożego Narodzenia i karnawału.

¹² Opracowano na podstawie: J. Kurant, *Folklor taneczny na Kujawach. Taniec ludowy*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2006.

Najbardziej szalonym dniem był ostatni dzień przed wstępną środą popielcową i związany z nim tzw. podkociołek. Jednym z zapomnianych zwyczajów jest także tzw. wywóz żeńcowych, kiedy w środę popielcową do karczmy wywożono na taczkach czy dwukołowce młode mężatki, by te wkupiły się w grono starszych kobiet.

Po długim okresie Wielkiego Postu, dopiero w drugi dzień Świąt Wielkiej Nocy (tzw. lany poniedziałek) znów można było się bawić. Na zielone Święta nad kanałem Bachorza wybierano króla pasterzy, kończąc to zabawą w karczmie.

Do tańca i zabaw zachęcała też powracająca do życia wiosną przyroda wsi (tzw. majówki). Tańczono też podczas palenia ogni sobótkowych w czasie letniego przesilenia. W czasie żniw we wsiach dworskich urządzano tzw. wyzwoliny wilka od kosiarza, kiedy młode dziewczyny wykupywały za grodze młodzieńców z rąk „oprawców”. Następnie za zdobyte w ten sposób pieniądze bawiono się w karczmie.

Latem bawiono się też podczas tzw. obłożyn oraz pępkowego (ustawienie ostatniego snopka), a także podczas dożynek (tzw. wieńcowe). Okazją do zabawy był wieczór andrzejkowy oraz jego wigilia.

Okazją do zabaw było również: darcie pierza, kisenie kapusty, czesanie lnu, itp. Wspólna praca kończyła się zabawą i tańcem.

Najbogatszym obrzędem tanecznym było wesele. Tańczono podczas zmówin, zdawin, rozplecin, przed odjazdem na ślub, po powrocie z Kościoła, po zakończeniu oczepin i po dużym obiedzie, a także na poprawinach. Bawiono się też po urodzinach dziecka oraz po udzieleniu chrztu.

3.5.2. Muzyka i zwyczaje taneczne na Kujawach

Pierwszy zapis pieśni kujawskiej pochodzi z 1824 roku i jest autorstwa Fryderyka Chopina, zauroczonego pobylem w Nieszawie nad Wisłą, który w liście zapisał słyszaną na wsi przyśpiwkę. Następnie zainspirowany tą kulturą napisał wiele utworów, w których pobrzmiewają ludowe melodie.

Nazwa kujawiak oznacza taniec ludowy rodem z Kujaw i można ją odnaleźć w literaturze z 1827 roku („Sielanki kujawskie” Feliksa Jaskólskiego). Pod koniec XIX. wieku kujawiakiem zainteresowała się inteligencja (np. Jan Kasprówicz). Do dworów zapraszano wtedy nawet ludowe kapele, nadając muzyce bardziej patriotyczny i romantyczny charakter. Z

biegiem czasu „ogładzono” kujawiaka, nadając mu bardziej szlachecki wymiar, przez co odebrano mu ludowe cechy.

Żyjący w latach 1814-1880 Oskar Kolberg, polski etnograf, folklorysta i kompozytor, przewędrował cały kraj i zebrał ok. 1200 pieśni ludowych, przyśpiewek oraz dużo materiałów muzycznych, także z Kujaw.

Lud tańczył podporządkowując się wykonawcom (muzykantom). Melodię i tempo nadawał zazwyczaj przodkujący tancerz, który śpiewał przyśpiewkę lub wymieniał nazwę kawałka. Muzykanci podejmowali melodię, przegrywali ją, odgrywali i tworzyli wariacje. Każdy gest i przycup musiał być zauważony przez grających, co sprawiało, iż między muzykantami a tańczącymi tworzył się swoisty dialog. Dobrych muzykantów nagradzano i zapraszano ponownie, zaś złych – wypraszano bez zapłaty.

Na weselach, głównie u bogatych gospodarzy, grały większe kapele. Z biegiem lat zespoły powiększono o klarnety, bębny, trąbki i harmonie (por. poniższy rys.).

Rysunek 90. Zespół „Kujawy Nadwiślańskie”

Źródło: J. Kurant, *Folklor taneczny na Kujawach. Taniec ludowy*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2006, s. 19.

W całym dorobku muzycznym Kujaw, folklorysty wyodrębnili: melodie obrzędowe, przyśpiewkowe, piosenki taneczne, pieśni, melodie dziecięce, zabawowe, zawołania pasterskie i melodie instrumentalne. Pieśni i przyśpiewki stanowią ok. 50% melodii zapisanych i znanych. Są to krótkie kujawiaki, zwykle jednozwrotkowe, o różnej treści. Stwarzano wówczas swoisty dialog, przekomarzając się i zalecając. Nierzadko odgrywano tę samą melodię, każdorazowo do innej zwrotki i z innymi ozdobnikami.

Często spotykane w kujawskich przyśpiewkach są występujące na początku wersu tzw. interjeksje: oj, da, a, da, jo, o ji. Melodie utrzymywano głównie w strukturze trójmiarowej i w najpopularniejszym rytmie 3/4 i 3/8.

Oskar Kolberg zauważył, iż w społeczności kujawskiej żyło wielu uzdolnionych wieśniaków-muzyków, najczęściej samouków. W wielu izbach widział na ścianach wiszące skrzypce.

Kapele ludowe były podczas zabaw rozpieszczane. Dokarmiano je i pojono w trakcie gry, zaś do muzyków zwracano się przymilnie. Niektóre melodie były bardzo popularne i grane przez wszystkie kapele bez względu na miejsce w regionie. Śpiewacy weselni znali też wiele przyśpiewek, niektóre tworzyli na żywo. Podczas obiadu weselnego tworzyła się swoista rywalizacja, podczas której przyśpiewywano wzajemnie, niekiedy nawet obraźliwe teksty ku uciesze gości. Melodie lud grał z pamięci i nie zapisywano ich. Każda miała swoją nazwę, głównie związaną z miejscowością. Melodiom nadawano też nazwy od nazwisk grających je muzykantów.

Podczas tańców przestrzegano wielu zwyczajów. Dziewczyna sama nie mogła pójść do karczmy na tańce, lecz z narzeczonym starszym bratem lub starszym krewnym. Opiekunowie musieli pilnować podopiecznej podczas muzyki i odprowadzać ją do domu. Zabawie w karczmie przewodził najstarszy lub najzaciejszy gospodarz lub parobek cieszący się uznaniem na wsi. Tańczono zawsze parami wokół izby, zachowując porządek, co było wymuszone niewielką powierzchnią karczmy. Zmianę kierunku i szybkości tańca zapowiadała zmieniona melodia lub specjalne zawołanie.

Kujawiaka tańczono zawsze wirując wokół wspólnej osi, przesuwając się po kręgu dokoła. O bogactwie kujawiaków świadczy ich ilość nazw, jak: kujawión, kujon, zawracany, gładki, chodzony, okrągły, równy, powolny, śpiący, gnuśny, zawadiacki, itp. Wyraz i charakter kujawiaka podkreślały:

- barki i głowa utrzymane z reguły w pozycji poziomej i pionowej,
- nogi zawsze rozluźnione w kolanach,
- punkt ciężkości znajdujący się na jednej płaszczyźnie,
- muzyka, nakazująca tańczącym jedynie na „raz” w każdym takcie postawić zdecydowany krok.

Z biegiem lat na Kujawach pojawiły się tańce ze wschodu i zachodu Europy, na co wpływały wojny, zabory i osadnictwo. Do upowszechnienia muzyki kujawskiej przyczynił się

Tadeusz Zieliński – nauczyciel muzyki i kierownik kapel. Zgromadził i rozpowszechnił on wiele kujawskiej muzyki.

Istotną kwestią są też zabawy taneczne na Kujawach, z których dwie opisano poniżej.

Owczarz

Do roli owczarza wybierano wesołego i dobrze śpiewającego mężczyznę. Stawał on na środku izby i śpiewał owczaryszka, zaś pary wirowały przy ścianach w takt kujawiaka. Owczarz w rym czasie popisywał się laską, stukał nią w sufit, zataczał po podłodze kręgi lub udawał, że to jego partnerka. Chłopcy w tym czasie szukali partnerki.

Dyna

Taniec trójkowy w metrum $\frac{3}{4}$ i tańczony przez ludność folwarczną na Kujawach (przez same kobiety i dziewczyny) – por. poniższy rys.

Rysunek 91. Dyna (Zespół „Talarek”)

Źródło: J. Kurant, *Folklor taneczny na Kujawach. Taniec ludowy*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2006, s. 73.

4. Problemy kultywacji tradycji kujawskich w opinii współczesnych artystów (na bazie wyników wywiadu grupowego)

W dniu 9 listopada 2009 roku przeprowadzono zogniskowany wywiad grupowy, w którym uczestniczyło 11 osób – kultywatorów tradycji i kultury kujawskiej (muzycy, rękodzielnicy, rzeźbiarze, hafciarze, zdobnicy, historycy, miłośnicy kultury i historii, animatorzy kultury, itp.). Wywiad odbył się w jednej z sal Gimnazjum w miejscowości Chocień (por. poniższe rys.).

Rysunek 92 a-c. Uczestnicy wywiadu

fot. Dawid Szostek.

Moderator wywiadu (Dawid Szostek), przygotował na jego potrzeby instrukcję, stanowiącą trzon prowadzonej dyskusji, na którą składały się następujące tematy:

1. rzeźba i zdobnictwo na Kujawach:

- rzeźba,
- wyroby ze słomy (pająk np.),
- wyroby z trzciny,
- wyroby z bibuły i papieru,
- sypanie piaskiem,
- malowanie wnętrz,
- zdobnictwo mebli;

2. rękodzieło ludowe na Kujawach:

- hafciarstwo (np. czepiec),
- koronkarstwo,
- kowalstwo,
- garncarstwo,
- plecionkarstwo;

3. tradycyjne pożywienie ludowe na Kujawach:

- konserwacja produktów spożywczych (bez lodówki),
- potrawy i obrzędy w Wigilię i Boże Narodzenie,
- potrawy i obrzędy w Wielkanoc,

- potrawy i obrzędy podczas wesela;

4. strój ludowy na Kujawach:

- odzież codzienna,
- odzież robocza,
- strój świąteczny męski,
- strój świąteczny damski,
- strój ślubny;

5. folklor taneczny na Kujawach:

- podkoziółek (ostatni dzień przed środą popielcową),
- wywóz żeńcowych (w środę popielcową),
- lany poniedziałek,
- zielone Świąta (i król pasterzy),
- majówki,
- ognie sobótkowe,
- wyzwoliny wilka ,
- obłożyny,
- pępkowe,
- wieczór adwentowy,
- wesele.

W poniższej tabeli podano uczestników wywiadu, wskazując również na rodzaj prowadzonej przez daną osobę działalności artystyczno-kulturowej.

Tabela 15. Lista uczestników wywiadu

L.p.	Imię	Nazwisko	Wiek	Miejscowość	Zawód/Działalność
1.	Zygmunt	Pawłowski	71	Siewiersk	Rolnik, rękodzielnik (skrzypce, plecionkarstwo)
2.	Grzegorz	Grabowski	50	Chodecz	Bractwo Miłośników Ziemi Chodeckiej
3.	Jan	Łukasiewicz	49	Chodecz	Bractwo Miłośników Ziemi Chodeckiej
4.	Jan	Wójkiewicz	63	Szczutkowo	Mechanizator, rękodzielnik (rzeźba w drewnie)

5.	Anna	Wójkiewicz	63	Szczutkowo	Koronkarstwo
6.	Irena	Muszyńska	56	Kruszynek	Technik rolnik, Folklor Kujaw, Koło Gospodyń Wiejskich
7.	Mirosław	Niemczyk	28	Lubanie	Muzyk
8.	Agata	Kubajka	32	Brześć Kujawski	Brzeskie Centrum Kultury (dyrektor)
9.	Wojciech	Łukaszewski	31	Brześć Kujawski	Brzeskie Centrum Kultury (animator kultury)
10.	Krzysztof	Zawacki	55	Wichrowice	Rzeźbiarz ludowy
11.	Aleksandra	Zawacka	54	Wichrowice	Zdobnictwo

Źródło: Opracowanie własne.

Wśród wymienionych osób, na szczególną uwagę zasługują poniżej wskazane.

Zygmunt Pawłowski (ur. 1938 w Krukowie), którego pasją jest wykonywanie skrzypiec oraz wyplatanie koszy wiklinowych. Umiejętność grania uzyskał od Czesława Wilińskiego, który niegdyś zamieszkiwał w Choceniu (por. poniższy rys.). Żona jest pomocna w tej pracy, maluje wytworzone przez kwiaty i eksponaty, lubi też haftować i szydełkować.

Rysunek 93. Zygmunt Pawłowski (p) oraz wójt gminy Chocień (Roman Nowakowski)

Źródło: <http://www.chocen.pl>.

Aleksandra i Krzysztof Zawaccy – zam. w Wichrowicach i trudnią się rzeźbiarstwem oraz rękodziełem ludowym (por. poniższy rys.).

Rysunek 94. Państwo Zawaccy (pierwsi z lewej)

Źródło: <http://www.chocen.pl>.

Anna i Jan Wójkiewiczowie – urodzeni na Kujawach w Gminie Chocień, od 1990 roku zam. w Szczutkowie. Pasją Anny Wójkiewicz są robótki związane z szydełkiem, a także robienie na drutach, natomiast Jana Wójkiewicza – rzeźbiarstwo (por. poniższy rys.).

Rysunek 95. Jan Wójkiewicz

Źródło: <http://www.chocen.pl>.

Poniżej zaprezentowano wskazane przez uczestników wywiadu elementy związane z „miękkimi” zasobami kulturalnymi Kujaw i tradycją tego regionu. Zaprezentowano również najbardziej istotne problemy związane z rozwojem kultury Kujaw, a także szanse z tym związane.

Aleksandra Zawacka:

- bielenie kamieni przy drodze, głównie z okazji świąt (Wielkanoc),
- malowanie ścian 3-4 kłosami zbóż,
- kwiaty z kolorowego papieru, bibuły (por. poniższe rys.).

- przystrajanie tatarakiem (Zielone Świątki),

Rysunek 96 a-b. Kwiaty z papieru i bibuły, wyk. A. Zawacka

fot. Dawid Szostek.

Agata Kubajka:

- strojenie chat kujawskich kwiatami z papieru,
- istotne są też potrawy regionalne i obecnie zauważa się powrót do tradycji (rezygnacja z potraw bardziej kosmopolitycznych na rzecz regionalnych, co widać podczas targów, spotkań czy festiwali);

Krzysztof Zawacki:

- święte obrazy na ścianach (najczęściej Święta Rodzina oraz Matka Boska Karmiąca: „Gdzie jest Matka Boża Karmiąca, tam chleba nie zabraknie”),
- ołtarzyki domowe (wystrój zależał od inwencji domowników, ale koniecznie kolory: niebieski, czerwony, zielony i żółty),

- wystrój ołtarzyka zmieniał się w zależności od możliwości czasowych (najczęściej na Wielkanoc i Boże Narodzenie),
- zwyczaj malowania okien pannom i kobietom, a także inne psikusy, jak wyjęcie bramy z zawiasów i przeniesienie jej na koniec wsi czy wciągnięcie wozu na dach (tzw. żur), jako zwyczaj kujawski (obecnie nie jest kultywowany, jako że nie spotyka się ze zrozumieniem społeczeństwa),
- rzeźbiarstwo ludowe (por. poniższe fot.);

Rysunek 97 a-b. Rzeźba ludowa, wyk. K. Zawacki

fot. Dawid Szostek.

Irena Muszyńska:

- muzyka ludowa i zespoły folklorystyczne (np. „Kruszynioki”),
- poza muzyka, odtwarzane są obrzędy kujawskie (wesele, kisenie kapusty, dyngus, koza kujawska w ostatki wraz z podkoziółkiem, kiedy zbierano pieniądze na zabawę, a na końcu wieszano śledzia, zaś muzykanta wywożono za wieś na taczce, andrzejki),

- wiele obrzędów zaniechano (np. wywóz żeńcowych, majówki);

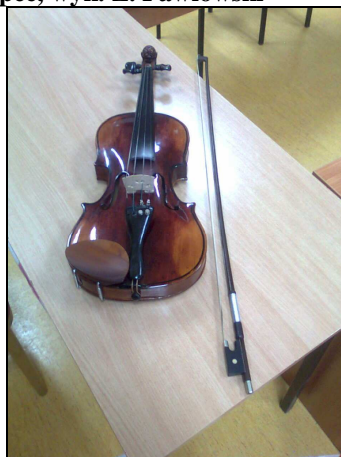
Jan Wójkiewicz:

- własnoręcznie wykonane ozdoby na choinkę,
- bogata tradycja Świąt Bożego Narodzenia oraz ich obrzędy (np. zakaz używania ostrych narzędzi, zakaz palenia płomienia, zakaz czesania się – w obawie przed znieważeniem błąkającej się duszy, tradycja było też obserwowanie co godzinę w Wieczór Wigilijny nieba celem wróżenia na każdy miesiąc nadchodzącego roku),
- rzeźbiarstwo w drewnie („Nie potrafię posiedzieć spokojnie, muszę dłubać w drewnie”),
- wiele zwyczajów zanikło (np. kontynuacja podkoziółka w Środę Popielcową);

Zygmunt Pawłowski:

- ubieranie choinki na Boże Narodzenie (ręcznie robione ozdoby z papierów po cukierkach, bibuły, wydmuszek po jajkach, waty),
- obrzędy weselne (witanie chlebem i solą, przyśpiewki, często obraźliwe),
- muzyka ludowa obecnie jest wyparta, m.in. na weselach (teraz jest ogłuszająca muzyka współczesna, „Czy ludzie są teraz głusi”),
- wykonywane ręcznie skrzypce na zasadzie samouctwa (wykonuje się je ok. 3 miesiące – por. poniższy rys.),
- bardzo piękne były ludowe pieśni, przekazujące niejednokrotnie mądrość ludową;

Rysunek 98. Ręcznie wykonane skrzypce, wyk. Z. Pawłowski

fot. Dawid Szostek.

Problemy:

- brak kultywowania tradycji, także przez jej nierozumienie, co pociąga za sobą zapomnienie przez młode pokolenie (A. Zawacka: „Gdybym wysłała syna po tatarak, nie wiem, z czym by wrócił”),
- niewielki stopień wykorzystania obecnych zasobów naturalnych oraz twórczych,
- próby wykorzenienia gwary kujawskiej oraz odrębności kulturowej regionu (np. strój kujawski), szczególnie w okresie komunizmu (I. Muszyńska), a także trudności w ich rekultywacji,
- materialistyczne traktowanie rękodzieła i wytworów kultury ludowej, sprowadzające się do uwzględniania ceny, jako głównego kryterium oceny rękodzieła (nikt nie bierze pod uwagę wysiłku, pracy i czasu włożonego w wykonanie),
- rozpowszechnienie produktów masowych, niewymagających wysiłku w ich uzyskanie, co wyparło tradycyjne wyroby (np. skrzynia kujawska),
- brak pomocy i wsparcia (bądź ich marginalizowanie) ze strony samorządu i władz dla twórców ludowych (np. przy zakupie drewna dla rzeźbiarzy, prowadzeniu zajęć dla młodzieży), co zmusza twórców do samowystarczalności,
- wszechobecna biurokracja, gdzie przykładem są szkoły, które, jeśli już wyrażą zgodę na przeprowadzenie zajęć z kultury ludowej z uczniami, traktują je w sposób minimalistyczny (K. Zawacki),
- ograniczone źródła finansowania przedsięwzięć, mających na celu propagowanie kultury ludowej (K. Zawacki),
- ograniczone działania, mające na celu promowanie „miękkich” zasobów kulturowych regionu oraz podejmowanych działań i inicjatyw na poziomie lokalnym.

Szanse:

- zainteresowanie społeczne, także osób z zagranicy (Bruksela, USA) – J. Wójkiewicz,
- potencjał twórczy oraz baza przyrodnicza (np. siedlisko żółwia błotnego, czarne bociany) i materialna (J. Wójkiewicz),
- możliwość połączenia sztuki ludowej z działalnością ekologiczną (np. gospodarstwo agroturystyczne) – J. Wójkiewicz,
- coraz częstsze inicjatywy oddolne (przykładowo w zespole „Kruszynioki” występuje wyłącznie młodzież oraz Koło Gospodyń Wiejskich, funkcjonujące od półwiecza – I. Muszyńska),

- altruistyczne i bezinteresowne podejście wielu twórców ludowych do rozpowszechniania kultury ludowej Kujaw („Miłość za Bóg zapłać” – A. Zawacka),
- ogromne zainteresowanie młodzieży w wieku szkolnym praktycznymi zajęciami z kultury ludowej i rękodzieła (K. Zawacki),
- fundusze unijne, m.in. na rozwój inicjatyw oddolnych, czego przykładem są środki finansowe uzyskane na rozwój tradycji i kultury ludowej w ramach Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki.

Na bazie powyższych wniosków, wynikających z analizy źródeł wtórnych oraz wyników wywiadu, przygotowano **analizę SWOT** związaną z rozwojem „miękkich” zasobów historyczno-kulturalnych na terenie Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki oraz całego regionu Kujaw (por. poniższa tabela).

Tabela 16. Analiza SWOT dla rozwoju „miękkich” zasobów historyczno-kulturalnych Kujaw

Silne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> - potencjał twórczy regionu (wielu domorosłych twórców ludowych), - silna baza dla rozwoju tradycji i kultury ludowej (np. doświadczenie, zasoby naturalne), - silna baza materialna dla rozwoju turystyki wiejskiej i agroturystyki, - czysta przyroda, - coraz więcej inicjatyw oddolnych związanych z rozwojem kultury i tradycji ludowych Kujaw, 	<ul style="list-style-type: none"> - niekultywowanie wielu tradycji regionalnych, - brak bądź niedostateczny stopień wykorzystania regionalnych zasobów naturalnych i twórczych, - słaba pomoc bądź jej brak ze strony lokalnych i regionalnych władz dla twórców ludowych, - zbiurokratyzowanie procedur związanych z rozwojem i kultywowaniem tradycji ludowych, - ograniczona pomoc finansowa dla twórców ludowych oraz możliwości jej pozyskiwania, - ograniczone działania promocyjne bądź ich brak w odniesieniu do kultury ludowej
Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> - coraz większe zainteresowanie społeczeństwa i turystów zagranicznych 	<ul style="list-style-type: none"> - zapomnienie wielu tradycji regionalnych przez młode pokolenia,

<p>tradycjami i kulturą ludową,</p> <ul style="list-style-type: none"> - coraz większe zainteresowanie młodzieży kulturą ludową Kujaw, - coraz większe znaczenie turystyki wiejskiej, agroturystyki, - coraz większe znaczenie tendencji proekologicznych, - zwiększenie działań promocyjnych kultury ludowej, jak festyny, spotkania, szkolenia, itp. dzięki wdrażaniu programów unijnych, - możliwość uzyskania wsparcia finansowego od Unii Europejskiej, w tym w ramach Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki 	<ul style="list-style-type: none"> - trudność w rekułtywacji tradycji regionalnych, - rozwój i dominacja popkultury, - niezrozumienie wartości wyrobów kultury regionalnej, - dominacja kultury materialistycznej, - rozpowszechnienie i dominacja produktów masowych,
--	---

Zródło: opracowanie własne.

Reasumując, należy wskazać na następujące **działania**, które w nadchodzącym czasie mogą pomóc w rozwoju tradycji i kultury ludowej Kujaw, a tym samym tzw. „miękkich” zasobów historyczno-kulturowych tego regionu:

1. zakładanie i rozwój gospodarstw, świadczących usługi z zakresu turystyki wiejskiej i agroturystyki, które aktywnie współpracowałyby z twórcami ludowymi,
2. podejmowanie działań promujących regionalne wyroby związane z tradycją i kulturą Kujaw,
3. budowanie świadomości ekologicznej społeczeństwa,
4. prowadzenie zajęć i kursów oraz szkoleń z zakresu tradycji i kultury ludowej oraz ich materialnych przejawów dla młodzieży oraz osób dorosłych,
5. prowadzenie kampanii informacyjnej związanej z tradycjami i kulturą ludową Kujaw (np. poprzez festyny),
6. informowanie i rozpowszechnianie informacji nt. możliwych źródeł pozyskania dofinansowania na inicjatywy związane z rozwojem tradycji i kultury ludowej, głównie w odniesieniu do funduszy europejskich,
7. udzielanie twórcom ludowym porad i pomocy przy wypełnianiu wniosków aplikujących o dofinansowanie projektu,

8. dalszy rozwój inicjatywy w postaci Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki.

BIBLIOGRAFIA

1. Główny Urząd Statystyczny, <http://www.stat.gov.pl>.
2. Kalinowska Dorota, *Strój ludowy na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002.
3. Kalinowska Dorota, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rękodzieło ludowe*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2004.
4. Kalinowska Dorota, *Tradycyjne pożywienie ludowe na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2002.
5. Kurant Jadwiga, *Folklor taneczny Kujaw. Taniec ludowy*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2006.
6. Kurzątkowski Mieczysław, *Mały słownik ochrony zabytków*, Warszawa 1989.
7. *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce, Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, Włocławek 2001.
8. Paszkowski Zbigniew, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój gospodarczy miast*, Politechnika Szczecińska.
9. Pawłowska Krystyna, *Sztuka ludowa na Kujawach. Rzeźba i zdobnictwo na Kujawach*, Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, Włocławek 2003.
10. Strona internetowa gminy Boniewo, <http://www.boniewo.pl>.
11. Strona internetowa gminy Brześć Kujawski, <http://www.brzesckujawski.pl>.
12. Strona internetowa gminy Chocień, <http://www.chocen.home.pl>.
13. Strona internetowa gminy Chodecz, <http://www.chodecz.pl>.
14. Strona internetowa gminy Fabianki, <http://www.fabianki.pl>.
15. Strona internetowa gminy Izbica Kujawska, <http://izbica-kujawska.com>.
16. Strona internetowa gminy Lubanie, <http://www.lubanie.com>.
17. Strona internetowa gminy Lubień Kujawski, <http://www.lubien.com.pl>.
18. Strona internetowa gminy Lubraniec, <http://lubraniec.pl>.
19. Strona internetowa gminy Włocławek, <http://www.gmina.wloclawek.pl>.
20. Strona internetowa Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, <http://www.muzeum.wloclawek.pl>.
21. UNESCO, <http://www.unesco.pl>.
22. Piskorz-Branekova Elżbieta, *Polskie stroje ludowe*, MUZA SA, Warszawa 2003.

Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich
Europa inwestująca w obszary wiejskie
Operacja, mająca na celu wykonanie badań dotyczących obszaru objętego LSR
Stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania Dorzecza Zgłowiączki
współfinansowana jest ze środków Unii Europejskiej w ramach Osi 4 LEADER